

Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban

(Adalékok a pest-budai értelmiség kialakulásához)

Magyarország egyetlen hungarica-gyűjteménye még Széchényi Ferenc cenki kastélya könyvtártermének polcain sorakozik, s Tibolth Mihály, Széchényi titkára gondozza és gyarapítja, amikor — 1800 őszén — a tudományos fejlődés ügyét sokoldalúan szolgáló Kovachich Márton György azzal a kéréssel vagy tanáccsal fordul a grófhoz: költöztesse át könyvtárának legalább magyar vonatkozású anyagát Cenkről Budára vagy Pestre.

A javaslatot az adott pillanatban a francia seregek várható támadása teszi időszerűvé, de Kovachich általánosabb jelentőségű érveket is felsorakoztat. A könyvtárnak állandóan a két város egyikében volna a helye, mivel itt él a legtöbb olyan ember, aki a tudományokat műveli, vagy hivatása szerint művelnie kellene; s mivel a vidéki tanárok, idegen utazók ezt a várost látogatják leginkább Magyarországon. Pest-Budán a könyvtárat szélesebb rétegek tudnák használni vagy megtekinteni, ami nemcsak a gróf, hanem a haza dicsőségére is szolgálna. A könyvtárnak magának is javára válnék, ha Pesten vagy Budán helyeznék el: katalógusait pontosabban, kényelmesebben lehetne elkészíteni, hiányait könnyebb volna pótolni.¹

Nyilván hasonló megfontolások vezetik Széchényit, amikor 1802-ben, felajánlva könyvtárát a nemzetnek, azt kívánja, hogy gyűjteményét a főkormányzók székhelyén helyezték el. Abban az esetben is, írja a gróf felterjesztésében, ha az egyetemet Pestről más városba helyeznék — ez a gondolat többször is felmerült a XIX. század első felében —, a könyvtár maradjon itt, ahol a főkormányzók működik.²

Azt, hogy az országos könyvtár pesti vagy budai elhelyezése nem magától értetődő gondolat, mutatja az is, hogy a Bécsben élő magyarországi történész, Johann Christian Engel kedvezőbbnek tartotta volna, ha a gyűjtemény Cenken marad mint hitbizomány. Úgy látszik, valamilyen okból később Kovachich is erre az álláspontra jutott.³ A könyvtár azonban Pestre kerül, a század második évtizedében mellette létesülő régiséggyűjteménnyel és természettudományi gyűjteménnyel együtt a Nemzeti Múzeum nagyobb szabású szervezetét alkotja, s amikor 1846-ban a Pollack Mihály tervei szerint és irányításával épített új palotába költözik: már senkinek sincs kétsége afelől, hogy az intézmény valóban a maga helyén van. A két időpont között eltelt évtizedekben Pest-Buda az ország

kulturális központjává vált; az új intézmény — sok más kulturális vagy gazdasági szempontból jelentős tényezővel együtt — elősegítette ezt a fejlődést s maga is erősödött általa.

A fejlődést kulturális vonalon az egyetem Budára helyezése indítja meg 1777-ben. Ezzel az ország legnagyobb tudós-testülete kerül ide, s vele a következő korszak értelmiségét jelentő fiatalok százai. Az egyetemmel jön könyvtára is, a korszak egyetlen nyilvánosnak tekinthető könyvtára, az egyetem tanárainak s néhány alacsonyabb rangú hivatalnoknak gondozásában. A fejlődés következő állomása Pest-Buda politikai fővárossá emelése a helytartótanács, kamara, s a többi központi hatóság Budára helyezése által, — a legfőbb igazságügyi fórumok székhelye eddig is itt volt. Az így már szervezett keretek között megélnéülő szellemi életet a jakobínus mozgalomra következő reakció már nem képes teljesen megfojtani: néhány nehéz év után az irodalom és a tudomány a felvilágosodás elvein túlhaladva új, nemzeti és polgári irányú fejlődésnek indul. Az utat heves irodalmi és tudományos harcok, egymásután meginduló hírlapok és folyóiratok, egyre nagyobb példányszámban megjelenő magyar nyelvű művek jelzik. Az új szakasz egyelőre laza, kötetlen keretei között a Széchenyi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum létesítése az első állomás. Pest kultúrközpont jellegét az új intézmény érezhetően megnöveli; Schams az ország egyes részeinek szorosabb egységbe fonódását várja az egész ország történeti és természeti kincseit egybegyűjtő működésétől.⁴ A következő határkő a Marczibányi-alapítvány, amely a tudományos életnek valamiféle szervezettséget ad, épp úgy, mint az 1817-ben meginduló Tudományos Gyűjtemény. A tudományos jellegű alapítások sorát e korszakban az 1830-ban működni kezdő Akadémia zárja le; 1844-ben megnyíló könyvtára most már a harmadik nyilvános jellegű könyvtár Pest-Budán. A centralizálódás a következő évtizedekben gazdasági és társadalmi síkon halad tovább, s legfőbb munkása a nemzeti könyvtár alapítójának fia, az Akadémiát alapító Széchenyi István.⁵

A szervezeti keretek ilyen fejlődéséből következőleg Pest-Budán a XVIII. század végétől kezdve rohamosan szaporodnak az intellektuálisan képzett munkaerőt igénylő munkakörök. Az értelmiség száma mégsem nagy. A budai hivatalnokgárda létszáma a XIX. század 20-as éveiben 500 körül mozog;⁶ a pesti oldal világi értelmiségének számát — nem számítva az egyházi személyeket és a főúri-főnemesi hivatalnokokat — a 20-as évek elején mintegy hétszázra, a 20-as évek végén nyolcszázra tehetjük. Pesten a középrendű hivatalnokok száma nem sokkal haladja meg a kétszázat; nagyjából ugyanannyi az ügyvédek száma is. Az egyetemen — a teológiai fakultást nem tekintve — 50—60 főnyi tanári és egyéb oktató személyzet működik; az alsóbbfokú iskolák világi tanárainak száma 40—50 között mozog. Orvosok és gyógyszerészek, képzőművészek, zenészek, színészek, nyomdák, könyv- és műkereskedések tulajdonosai alkotják az értelmiség további csoportjait. A három laikus fakultáson a hallgatók száma 1821-ben megközelíti az ezret: 985 fő.⁷

A kulturálisán tevékeny, a szellemi mozgalmakban valóban szerepet játszó értelmiségiek száma azonban jóval alatta marad az értelmiségi foglalkozásúak számának. Pest-Buda alapos ismerője, Schams a két városból 188 író és tudós nevét sorolja fel,⁸ a valóságban ezeknek legfeljebb a fele jelent valamiféle értéket a magyar irodalom vagy tudomány szempontjából. A szellemileg tevékeny értelmiség soraiba való belépést az egyetem elvégzése önmagában véve még nem biztosítja: a kétéves filozófiai fakultás sokoldalú, de nem elmélyült, enciklopedikus tananyaga csak előkészület valamelyik más karon folytatandó studiumokhoz;⁹ s ez a másik kar az esetek többségében a jogi, mint amely legközelebb áll a humán műveltségben magasabb fokozatot szerezni szándékozók érdeklődéséhez, gyakorlati jelentősége pedig az, hogy univerzálisan képesít bármilyen hivatali állás elnyerésére. Széleskörű műveltséget, elmélyült szaktudást az egyetem falai között csak kevesen szereztek: azok, akik egy-egy nagy tudású professzorhoz csatlakozva, a formális oktatást önképzéssel kiegészítve hatoltak be az egyre inkább differenciálódó tudományszakok valamelyikének világába.

Korszakunk azonban többet követelt az értelmiség legkiválóbb tagjaitól a pusztai szaktudásnál. A XIX. század első felében a pest-budai értelmiségnek — ha valóban meg akart felelni kora követelményeinek — nemcsak a tudományok valamelyik ágának művelésére kellett vállalkoznia, s nemcsak arra, hogy a szellemi életben tevékeny részt vállalva megteremtse az ország intézmények által már kijelölt kulturális központját. Távlati perspektívában az értelmiség legnagyobb súlyú feladata az volt, hogy a maga eszközeivel a nemzetté alakulás útját egyengesse a feudalizmus és a gyarmati sors béklyóival lenyűgözött Magyarország számára; új, polgári-nemzeti kultúrát teremtsen.

Arra, hogy a magyar értelmiség e feladatát valóban meg is oldhassa, éppen a fővárosban történt összetömrődése, s nem utolsósorban a fővárosnak sajátos társadalmi funkciója volt döntő hatással. Az értelmiség a XVIII. század vége óta, amikor II. József az értelmiségi pályákat megnyitotta a nem nemes származásúak előtt, a társadalom valamennyi rétegéből gyarapodott. Amíg azonban a nemes és nem nemes származású értelmiségiek közötti válaszfal a vidék kisszerű keretei között nehezen tűnik el, s csak a honorációrnak a kisenemesi életformához való, már csak anyagi vonatkozásban is rendkívül sok akadály által gátolt hasonulása útján, Pest-Budán ez a határvonal kevésbé éles: a kezdődő nagyvárosi élet lehetővé teszi, hogy a közös műveltség, közös életforma talaján a nem nemes honorácior és a nemes származású értelmiségi különösebb problémák nélkül olvadhasson egygyé. Éppen ez a körülmény — tudniillik, hogy a nem nemesi értelmiség nem a nemességhez, hanem a nemesség köréből kikerült értelmiséghez hasonul, sőt, az egymásra hatás nagyobb mértékben kölcsönös, mint az országban bárhol — biztosít, központi helyzete mellett, a pest-budai értelmiség számára nagyobb szerepet, mint amilyent az ország többi részében szétszórta élő értelmiség e korszakban játszhat. A rendi kiváltságok elleni harcban, a polgári és nemzeti követelményekkel szemben való állásfoglalásban ez az

értelmiség természetesen még nem egységes, s a nemesi életszemléletet sokan nem tudják levetkőzni. Legjobbainak kulturális munkássága objektíve mégis a nemzeti és polgári átalakulás felé mutat, mivel a 20-as, 30-as években, amikor a harc még elsősorban kulturális, s csak másodszorban gazdasági síkon mozog, végső fokon a politikai haladást tudják szolgálni társadalmi és gazdasági kérdésekben alkotott tisztázatlan vagy éppen maradi nézeteik ellenére is.¹⁰

Ennek az értelmiségnek körében jelennek meg a század elején a Nemzeti Múzeum tudományos képzettségű alkalmazottai, közöttük a könyvtár gondozói, új színnel járulva hozzá az intellektuális réteg folyamatos számszerű növekedésével együtt természetszerűleg minőségileg is meginduló differenciálódásához. E korszakban a könyvtárosi pálya maga is fejlődésének talán legdöntőbb szakaszát éli át. A nyilvános könyvtárak megalakulása előtt a könyvtárosság Európa egyetlen országában sem volt önálló pálya. A főúri tulajdonban levő könyvtárakat titkárok, írók, tudósok, mindenféle rendű és rangú személyek mellékfoglalkozásként gondozták; szerzetesrendek, püspökségek könyvtárait erre kijelölt egyháziak kezelték; az egyetemi könyvtárak élén egyetemi tanárok állottak, akik mellett alsóbb rangú hivatalnokok — írnokok — működtek olykor fő foglalkozásban. A XVIII. század folyamán a nagy könyvtárak nyilvánossá tételének s egyben a könyvanyag hihetetlen méretű felduzzadásának időszakában ez a helyzet tarthatatlanná válik. A könyvállomány kezeléséhez új módszerek kidolgozása válik szükségessé, s az elszaporodó könyvtári szakirodalomban felhangzik a szakszerűség biztosítására felállított követelés: a könyvtáros legyen csak könyvtáros, ne vállaljon sem egyetemi tanárságot, sem más állásokat, s szentelje minden idejét a rábízott könyvtár gondozására. A könyvtár passzióból e korszakban válik hivattallá.¹¹

A pálya fejlődése természetesen lassan, kerülő utakon történik Európa más országaiban is, Magyarországon is. A főváros két nagy könyvtárának élén álló tudósok a könyvtárosság mellett a szellemi élet más területein is rendszeres állásokat töltenek be — anyagi okok és a tudományos élet fejlettségi foka ezt egyaránt szükségessé teszi; de hogy a fő foglalkozású könyvtáros-típus megvalósításának igénye már megvan, ezt — mint látni fogjuk — a könyvtárosi állások betöltésénél érvényesülő szempontok, s az 1836-os országgyűlésen Horvát Istvánnak már mint könyvtárosnak felajánlott díjazás igazolja. A Széchényi Könyvtár az egyetemtől, a korszak legfőbb tudományos központjától független intézmény; könyvtárosainak is — legalábbis elvben — az egyetem súlyától és tekintélyétől függetlenül kell pozíciójukat megteremteniük.

A fővárosi értelmiség új kultúrát kialakító, s Pest-Budát ennek jegyében kulturális központtá fejlesztő tevékenységéből a Nemzeti Múzeum tisztviselőire speciális feladatok ellátása hárul. Magyarország természetrajzának tudományos megismerése előfeltételeként szükségessé válik a magyar növény- és állatvilág s az ásványi kincsek példányainak rendszeres gyűjtése — ezt a feladatot vállalja a természet-tudományi gyűjtemény. Az ország honfoglalás előtti állapotának s az

elmúlt századok történetének feltárása nem haladhat előre a régészeti anyag, régi pénzek, érmek, „talált kincsek” s más tárgyi emlékek tanulmányozása nélkül — ezeknek őrzése, meghatározása a régiséggyűjtemény feladata lesz. Végül a magyar múlt egészének, politikai és kultúr-történetének, irodalmának ismerete nem épülhet másra, mint a régmúlt és közelmúlt magyar vonatkozású nyomtatványainak, ismeretlen adatokat tartalmazó kéziratainak összegyűjtésére, használhatóvá tételére, tudományos feldolgozására. A muzeológusok, könyvtárosok munkája ilyen módon a nemzeti tudomány fejlődése alapjainak biztosítása. Ehhez a fő feladathoz csatlakozik egy másik, nem kevésbé fontos: az összegyűjtött anyag bemutatása az érdeklődő közönségnek, ezáltal a nemzeti irányú műveltség gyarapítása, s egyben a nemzeti öntudat megszilárdítása. Ez az utóbbi követelmény a könyvtárra is épp úgy vonatkozik, mint a másik két gyűjteményre: a könyvtár egyben könyvmúzeum is; a könyvek ezrei, a régi nyomtatványok, kéziratok az olvasók igényeinek kielégítésén kívül épp úgy szolgáltak muzeális célokat, mint a régiségek vagy az ásványok. Ez a két körülmény teszi jelentőssé a reformkorban az új gyűjteményeket, köztük a könyvtárat is, s nem méreteik; a könyvtár állományát még 1821-ben is csak 10 000 kötetre becsülik, szemben az Egyetemi Könyvtár 60 000 kötetével, s 10 000 kötetes magánkönyvtár több is van ekkor Pest-Budán.¹² Csakhogy míg az Egyetemi Könyvtár nem a magyar múlt, hanem a tudomány általános fejlődésére hivatott fényt deríteni, s könyvanyaga az egyetemi oktatás igényeinek felel meg, addig az adott korszakban a Széchényi Könyvtár fontosságát nemzeti jellege szükségképpen megnöveli. Az új intézmény célkitűzése tisztviselőinek is számuknál nagyobb jelentőségű, s jó vagy rossz könyvtári munkájuktól független helyet biztosít: ők a születő nemzeti kultúra első intézményes hordozói.

Ami a korszak fejlődésének másik tengelyét, a polgári irányú törekvéseket illeti — ebben a vonatkozásban a Széchényi Könyvtár természetesen főleg csekélyebb szerepet játszik. Nemzeti szempontból rendkívül jelentős célkitűzése — a magyar vonatkozású könyvanyag gyűjtése — lehetetlenné teszi számára, hogy a nyugati haladó szellemi áramlatok, a polgári tudományosság, vagy az előrehaladottabb természettudományok közvetítője legyen. A könyvtáros hivatalából folyó feladata tehát az, hogy közvetve, a nemzeti vonal erősítésével szolgálja a polgári fejlődést, amelynek egyébként szakszerűséget megkívánó feladataiból, társadalmi helyzetéből kifolyólag maga is részese.

Fentieknek megfelelően tanulmányunkban három kérdéscsoportra keressük a választ: milyen társadalmi-anyagi helyzetben éltek a Széchényi Könyvtár reformkori könyvtárosai, mint a pest-budai értelmiség egy kis csoportja; milyen szakszerű követelményeket támasztottak velük szemben, megvolt-e a lehetősége annak, hogy ezeknek meg is feleljenek, s mennyiben járultak hozzá e követelmények a könyvtárosi pálya fejlődéséhez; — végül, hogy kik voltak ezek a könyvtárosok, milyen eszközökkel kívánták megoldani feladataikat, s milyen eredményeket értek el. Mindezek megvizsgálásával alkothatunk magunknak képet a Széchényi

Könyvtár reformkori könyvtárosainak, s példájukon keresztül bizonyos vonatkozásokban az egész tudományokkal foglalkozó pest-budai értelmiségnek társadalmi, tudományos és nemzeti jelentőségéről.

I.

A Nemzeti Múzeum a reformkorban csekély számú könyvtárosi és muzeológusi gárdát foglalkoztat. Mindössze 21 azoknak a száma, akik 1848-ig mint kinevezett, tudományos képzettségű alkalmazottak rövidebb-hosszabb ideig a három gyűjtemény valamelyikénél működnek, közülök kilencen a könyvtárnál. A tisztviselők egy része csak rövid ideig működik. Míg Miller Jakab Ferdinánd 1802. évi kinevezésétől 1815-ig gondozza a könyvtárat — 1812-től haláláig a Nemzeti Múzeum igazgatói tisztét is ellátva —, s míg az 1815-ben kinevezett Horvát István 1846-ban bekövetkező haláláig áll a könyvtár élén, addig Petrovics Ignác, az első írnok két és fél évi, utódja, Gruber Károly Antal egy évi szolgálat után távozik. Utána Strázsay József hat évig szolgál; az 1808-ban kinevezett Haliczky Antal, mint a múzeum harmadik hivatalnok, ugyancsak hat évig, míg 1814-ben a régiségtár első őrévé nem nevezi ki a nádor. Az 1810-től kezdve írnokoskodó Kutsera János 1812-ben a természetrajzi gyűjtemény segédjére lesz; az 1816-ban adjunktussá kinevezett Kovachich József Miklós pedig 1821-ben lemond állásáról. 1821 és 1846 között a könyvtár egyetlen őre a nyelvész és történettudós, utóbb egyetemi tanár Horvát István; csak 1846-ban, az ő halála után nyer kinevezést a néhány éve mellette napidíjaskodó Mátray Gábor.¹³

Az új intézmény az értelmiség számára minden más körülménytől függetlenül azért is jelentős, mert növeli azoknak az intézményeknek különben még csekély számát, amelyek tudományos vagy tudományos jellegű munkáért megélhetést biztosítanak. Elég százalmas megélhetést: a tudományoknak szentelt élet általában nyomorult anyagi körülményeket és ezzel együtt csekély megbecsülést jelent ekkor. Ezzel a könyvtár alkalmazottai is tisztában vannak. „Közönséges panasz — írja naplójába a fiatal Horvát István 1805-ben — hogy nyomor, baj háborgatja nemzeti földünkön a tudós és tanító embereket, kiknek úgyszólván nem jobb sorsuk a présben öszvesajtolt pór ember szerencséjénél. Ha tanítanak, holtig csekély fizetéssel tanítók maradnak; ha a tudományok virágoztatásukért fáradoznak, bolondoknak, tébolyodottaknak tartanak.”¹⁴ Ferenczy János néhány évvel később azt ajánlja Horvátnak, hagyjon fel törekvésével a tudományos pályára, vállaljon inkább ügyvédséget: „... a kis vagyona ezen úton szert tehetsz, úgy is jobban szolgálhatsz Hazádnak a Tudományok által is, mint ha oktató székben tűnődnél üres erszény s fanyar kenyér mellett.”¹⁵ Horvátot könyvtári állása elfoglalásakor magas állású férfiak figyelmeztetik, hogy inkább gyakorlati pályát válasszon, minthogy „a tanult emberek sorsa Magyarországon igen-igen nyomorúságos; s a tudományok még nem jutottak el a magyaroknál arra a fokra, hogy jó képességű elméknek érdemes legyen

foglalkozni velük”.¹⁶ 1828-ban is a társadalom részvétlenségéről, s az ezzel összefüggő anyagi nehézségekről panaszkodik Horvát: „A Múzeumnak annyi jövedelme nintsen, hogy bennünket fizethessen; mások a pénz szűkéről panaszkodnak; a legnagyobb rész pedig, mint a barmok, eszik, iszik, alszik s. a t. Kevés szép és művészi érzés találtatik még mi közöttünk.”¹⁷

A tudományos pálya kilátástalansága veszi el Kovachich József Miklós kedvét is a könyvtárosságtól. Kijelenti a nádornak, nincsen kedve a tudományokhoz, „minthogy igen sok példából nyilvánvaló, hogy nálunk a tudományok művelése semminő becsben sem áll, sőt megvetik és végső vagyoni romlásba dönt”. Apja, a magyar jogtörténetírás és a tudományos forráskiadás megteremtője, 44 évi fáradhatatlan munka árán sem tudott alárendelt helyzetéből kiemelkedni. Tudományos munkálkodás nélkül pedig a múzeumban dicstelenül szerepelne.¹⁸ Nézetait megismétli néhány évvel később benyújtott lemondásában: „ebben a hazában terméketlen a tudomány mezeje”, s a haza fiai nem méltányolják a tudományos törekvéseket.¹⁹

Mindazoknak az értelmiségieknek tehát, akik ezekben az években az alakuló múzeum és könyvtár szolgálatába állanak, a konkrét megélhetés biztosítása mellett — nem utolsósorban az általuk képviselt ügy érdekében is — megfelelő társadalmi súlyt és tekintélyt is kell szerezniök. Ezt a törekvést hosszú ideig — jellemző módon — az a körülmény könnyítette meg, hogy a könyvtárőr, múzeumőr nem volt egyszerűen tudósnek tekinthető; a könyvtár egyben hivatal is volt, vagy legalábbis útban volt a hivatallá válás felé: egyike volt a főváros közintézményeinek, s alkalmazottai legalább annyira az itt működő nagy létszámú hivatalnoki gárda tagjai voltak, mint amennyire tudósok.

A könyvtár és múzeum közhivatali jellegét elsősorban a Széchényi Ferenc alapítólevelében kikötött nádori fennhatóság biztosította. Az első években ugyan a nádor mellett a helytartótanács és a kancellária is intézkedik könyvtári ügyekben, de 1807-ben, a Nemzeti Múzeum megalapításával megkezdődik a nádor kizárólagos irányító szerepe a könyvtár életében is. Az ő energikus támogatásával jönnek létre a múzeumi gyűjtemények, s a múzeum pénzalapja is. Az újonnan létesített gyűjtemények őreinek kinevezéséhez Széchényi Ferencnek természetesen nincsen köze. Ennek a fejlődésnek kapcsán szorulnak háttérbe Széchényi jogai a könyvtárosok kinevezése körül is, s ezzel eltűnik az egyetlen körülmény, amely a könyvtár közintézmény-jellegét még csorbíthatta volna. Az ország fővárosában működő, országos jellegű intézményhez már nem illettek a feudális megkötöttségek. A tisztviselők a nádori irodán teszik le a hivatali esküt.²⁰ Neveiket a hivatalos sematizmus is felsorolja.

József nádor haláláig — tehát 40 éven át — viselte gondját a Nemzeti Múzeumnak. Ritkán múlt el hónap, hogy ne látogatta volna meg a gyűjteményeket vagy később az építkezést.²¹ Nagy terjedelmű hivatalos levelezést folytatott a múzeum igazgatójával vagy a megbízott igazgatóval. Figyelme nemcsak a személyzet, gyarapodás, elhelyezés valamennyi kérdésére terjedt ki; javaslatok és rendelkezései útján arra is törekedett,

hogy a múzeumnak s ezen belül a könyvtárnak szilárd hivatali keretek között történő működését biztosítsa. A két fél közül a nádor a pontosabb hivatalnok: utasításai rendszerint néhány nap leforgása alatt követik a felterjesztéseket, leirataira viszont gyakran több hónapos késedelemmel kap választ. A nádor komoly igyekezetet fejt ki, hogy a hivatalok bürokratikus működésétől idegen tudóseembereket hivatali rendre szoktassa. Rendeztetti a múzeum irattárát, gondoskodik a számadások szabályszerű elkészítéséről. A hivatali jellegű működést van hivatva az az intézkedés is biztosítani, amely szerint a múzeum öreinek havonta ülést kell tartaniok, ahol a múzeumot illető valamennyi kérdést megtárgyalják. A tisztviselők feladatköreinek pontos meghatározására a nádor később ügyrend készítését rendeli el — ezt a megbízatást azonban Horvát elhanyagolja.²² A még Miller által készített ideiglenes szabályzatok alapján működő intézmény azonban így is országos érvényű közhivatali funkciókat tölt be, elsősorban mint a korábbi keletű, de a Széchényi Könyvtár fennállása óta különös gonddal szorgalmazott kötelességteljesítési központja. A rendelkezés nehezen, hiányosan valósul meg, de máris hozzájárul a főváros kulturális központtá fejlődéséhez, Pest-Buda központi voltának tudatosításához.

A nádorral való állandó kapcsolat mellett a könyvtár és a Széchényi-család kapcsolata Miller és Széchényi Ferenc halála után gyorsan elsoványodik. A könyvtárőri és írnokei állás betöltésénél Széchényi Lajos szerepe már csak formális. 1846-ban ő jelöli ugyan a kérvényével hozzá forduló Mátrayt, mint a család volt nevelőjét, Horvát megürült helyére,²³ a kilenc éve a könyvtárnál működő Mátray kinevezése azonban úgyis magától értetődő. A nem sokkal előbb alkalmazott szolgáló kinevezéséhez csak jóváhagyását kéri ki.²⁴

Arra a kérdésre, hogy az ilyen módon állami tisztviselőkké vált könyvtárosoknak milyen társadalmi pozíciót sikerült elérniök, hogy egyáltalán megvolt-e az intézményes lehetősége annak, hogy súlyos bírói társadalmi tényezőkké váljanak — anyagi helyzetük vizsgálata ad feleletet. A könyvtári tisztviselők fizetésüket Széchényi Ferenc alapítólevele értelmében az egyetemi alapból nyerték. A fizetések a reformkor folyamán úgyszólván állandóan szabályozásra szorultak. 1803-ban Miller könyvtárőri fizetése évi 600, az írnoke 400 forint lesz; ezenfelül természetbeni lakásuk elkészültéig évi 200, illetve 100 forint lakáspénzt utalnak ki számukra. A következő években Millernek többször is sikerül fizetésemelést kieszközölnie, ugyanakkor azonban a pénz értéke állandóan csökken. 1811-ben azután, amikor a papírpénz értéke egy ötödére száll le, a múzeumiak — mint a többi hivatalnok — ötszörös fizetést kapnak, s a továbbiakban a nádor a múzeum igazgatójává kinevezett Millernek — papírpénzben — évi 2000, az írnokeknak 1200, a sceptoroknak 800, a kancellistáknak 600 forint évi fizetést állapít meg. A pénzbeli juttatást természetbeni lakás, tüzelőfa és világításra szolgáló viasz egészíti ki. Az 1815-ben kinevezett Horvát fizetése azonban — elvben ideiglenesen — csak 1000 váltóforint lesz, 1816-ban pedig Kovachichot évi 500 váltóforint fizetéssel nevezik ki adjunktussá.²⁵

Ezek az összegek évek során át érvényben maradnak az időnként nagymértékben fellépő drágaság s annak ellenére, hogy a könyvtár és a két gyűjtemény hasonlóan dotált alkalmazottai sűrűn fordulnak fizetés-emelési kérelmekkel a nádorhoz. Miller akciója a soproni könyvtár eladására — azzal a céllal, hogy a bejövő összeget a múzeum tőkéjéhez csatolva, kamataiból a tisztviselők fizetését egészítsék ki — meghiúsul,²⁶ s 1821-ben benyújtott javaslata szintén eredménytelen marad.²⁷ 1824-ben a gyűjtemények őrői azt kérik, hogy fizetésüket váltó forint helyett ezüst forintban kapják. Hivatkoznak arra, hogy 1200 forintban megállapított fizetésükből csak 1000 forintot kapnak meg, s azt is minden pótlék nélkül, holott más tisztviselők s a jobban fizetett egyetemi tanárok időnként drágasági pótlékot kapnak.²⁸ Beszélnek nehézségeikről: nemcsak adósságokat kényszerültek csinálni, de „kénytelenek voltak megismerni a mindennapi szükségletek s az illő öltözék hiányát”. Így nem lehetett meg bennük az a szellemi frissesség, amely a tudományok műveléséhez szükséges; nem tudták megszerezni maguknak a munkájukhoz szükséges újabb tudományos alkotásokat; még tudományos levelezés folytatására is képtelenek voltak.²⁹ A nádor sajnálkozva utasítja el kérésüket: a múzeumi alap jövedelmei kizárólag váltó pénzben folynak be, ügyükön csak az országgyűlés segíthet.³⁰ A tisztviselők be is nyújtják kérelmüket az 1825-ben összeülő országgyűléshez. Helyzetükkel a múzeum állapotát tárgyaló jelentés részletesen foglalkozik. Eszerint a tisztviselők számát az elvégzendő munka sokaságához képest gyarapítani, s fizetésüket emelni kellene; a múzeumi alap azonban az eddigi kiadások fedezésére is alig elégséges. A fizetésekre a múzeumi és egyetemi alapból összesen 7719 váltó forint áll rendelkezésre, holott a kétszerese lenne szükséges. A múzeumi alapot 100 000 forintos tőkével kellene kiegészíteni.³¹ Bár az országos alapítványokat felülvizsgáló bizottság elismeri: méltányos és a nemzet méltóságának érdekében áll, hogy „azok, akik szolgálataikat a tudományosság előbbre vitelének és a nemzeti kultúra előmozdításának szentelik, a házi gondoktól mentesek legyenek”,³² az országgyűlés a problémát mégsem oldja meg. Horvát fizetése ezekben az években mégis emelkedik: 1824-ben a nádor 500 váltó forint lakáspénzt engedélyez számára, minthogy eddig sem természetbeni lakást, sem lakbérkiegészítést nem kapott, s így fizetése felét lakbérre költötte.³³ 1827-től kezdve Széchényi Lajos alapítványából részesül Horvát évi 100 ezüst forint fizetésekiegészítésben.³⁴ Ugyanebben az évben utasítja el a nádor a tisztviselők közös kérelmét, amelyet 30%-os drágasági segély engedélyezéséért nyújtanak be.³⁵ 1831-ben azután az általános drágaság olyan fokot ér el, hogy a tisztviselők helyzetének javítása nem halasztható tovább: ekkor — a drágaság tartamára — 100%-os fizetésemelést kapnak, s felemelt fizetésük a nádor hallgatólagos engedelmével a reformkor végéig érvényben marad.³⁶

Az itt felsorolt összegek értékéről s az általuk kijelölt anyagi-társadalmi helyzetről valóságosabb képet nyerünk, ha összehasonlítjuk a pest-budai értelmiség más foglalkozású tagjainak fizetésével.³⁷ A hivatalnokok a devalváció után az egész osztrák császárság területén nyomó-

rúságos helyzetbe kerültek, minthogy ezüst forintban megszabott fizetésüknek évtizedeken át nem teljes értékét kapták meg váltó forintban.³⁸ Ettől eltekintve a pest-budai központi hatóságok hivatalnokai lényegesen jobban dotáltak, mint a könyvtár- vagy múzeumőrök. Ez utóbbiak fizetése 1831-ig — 1000 váltó forint, az ezüst- és váltópénz közötti viszonyt szabályozó 1816—1817. évi pátenseknek megfelelően 400 ezüst forint értékben — protokollistai-kancellistai szinten mozog, míg ugyanakkor a kamarai levéltárat vezető levéltáros 1200, az ott működő regisztrások 700—1000 ezüst forint értékű fizetést kapnak. Az 1831-ben engedélyezett 100%-os pótlékkal a múzeumiak fizetése a legmagasabban fizetett kamarai vagy helytartótanácsi koncipista vagy az építési hivatalban dolgozó mérnök fizetését éri el, de alatta marad a központi hatóságoknál működő titkárok 1000—1200 forintos fizetésének.³⁹ A múzeumiaknál jóval magasabb fizetést húznak az egyetemi tanárok is: évi 1200 forintot ezüstben, bár ennek teljes értékét csak 1831-től kezdve fizetik ki számukra.⁴⁰ Az 1831-es emeléssel érik el a múzeumi alkalmazottak az egyetemi könyvtár igazgatójának vagy Pest város főpolgármesterének és bírójának évi 800 ezüst forintnyi jövedelmét.⁴¹

Az 1811-ben devalválódott múzeumi alap érthetővé teszi ugyan a fizetésekkel való takarékoskodást; az eredmény mindenesetre a könyvtárosok, múzeumőrök átlagosnál alacsonyabb életszínvonala, s a társadalmi állásuk és anyagi helyzetük közötti áthidalhatatlan ellentét. Az első évtizedek könyvtári segédszemélyzete — Gruber, Strázsay, Kovachich — távozásuk indokai között más egyéb okok mellett valamilyen nyien kijelentik: fizetésükből a pesti árak mellett a legnagyobb takarékoság segítségével sem tudtak megélni. Ezek — mint Horvát írja róluk — kezdetben nem sokat törődtek az anyagiakkal, mivel csak a tudományok szeretete vonzotta őket. „Később azután, ha vagy saját vagyონukat felélték, vagy adósságokba verték magukat, ezeknek s a kamatoknak súlya egyre jobban nyomasztotta őket, úgy hogy végül félig vagy egészen reményvesztetten haltak meg.”⁴² Valahányszor könyvtári személyzet felvétele kerül szóba, Horvát mindig figyelmezteti a nádort: helyesebb senkit sem alkalmazni, mint rosszul fizetett tisztviselőket, akik fizetésükből a legfőbb életszükségleteket sem tudják fedezni, s csak az elégedetlen hivatalnokok számát szaporítják, — holott azoknak, akik a tudományokban kívánnak előrehaladni, s mások művelődésében segítséget nyújtani, nyugodt lélekkel kell rendelkezniük.⁴³ A könyvtárosi vizsgán részt vett Máj József utóbb megköszönte Horvátnak, hogy nem alkalmazták, mivel rájött, hogy fizetéséből úgy sem tudott volna megélni.⁴⁴

Ilyen körülmények között egyetlen út maradt a könyvtáros számára, hogy megélhetését biztosítsa: s ez az volt, ha könyvtárossága mellett más megbízatásokat is vállalt. Ezt az utat járta maga Horvát is. Anyagi helyzetének alakulása megérdemli a behatóbb figyelmet. Mivel nemcsak jövedelmeiről, de kiadásairól is tudunk némi képet alkotni, az ő — ha nem is mindenben tipikus — helyzetének vizsgálata közelebb vihet a pest-budai értelmiség életszínvonalának megismeréséhez.

Amikor Horvát a könyvtárőri állást elvállalja: már földje van Fejér megyében, szőlőtulajdonos Pátkán, s úgy látszik, némi forgatható tőkéje is van. 1808 óta az egyetem jegyzője, 1809 óta országbírói titkár; e két állás évi 500—500 forintot jövedelmez. Tanulmányaiért is kap olykor tiszteletdíjat.⁴⁵ Mint könyvtárőr, Horvát régi állásait a nádor engedelmével továbbra is megtartja; a nádor ekkor elismeri, hogy 1000 váltó forintnyi könyvtárosi fizetése „az élet elsődleges szükségleteire sem elég, még kevésbé arra, hogy a kultúra azon támaszait megszerezze, melyek nélkül ismeretei csonkák maradnának”. Tudományos törekvéseit, művei kiadatását barátai, pártfogói anyagilag is támogatják. Horvát ekkor gond nélkül él; ezekben az években 6000 forintot költ írók támogatására, saját és mások munkáinak kiadatására, Révai kéziratainak megvételére, sőt maga fedezi a múzeum egyes kiadásait is.⁴⁶ Mindezen felül, hogy könyvtárát kedvére gyarapíthassa, kölcsönöket vesz fel; 1827-ig több, mint 40 000 forintot költ könyvekre. Helyzetével elégedett; visszautasítja több vármegye meghívását a notáriusi állásra, sőt a neki felkínált egyetemi könyvtári igazgatói széket is.

Anyagi helyzete 1819 folyamán romlik meg. Jótevői meghalnak, tőkéi elvesznek; adósságait viszont törleszteni, kamatjaikat fizetnie kell. Bérbe adott földjei sem jövedelmeznek. Úgy látja, hogy helyzete rendbehozására évi 3500 forintra lenne szüksége, s — más okoktól is indítva — lemond a sok időt igénylő, keveset jövedelmező könyvtárosi állásról. Lemondására nem kap választ, az országbíró viszont 1820 májusában felmenti titkári megbízatásától.⁴⁷ Ekkor Horvát már másodszor házas s két gyermek apja; így minden anyagi veszteség érzékenyen érinti. A nehézségeken néhány barátja s pártfogója kölcsönökkel, adományokkal segíti át.⁴⁸ Anyagi bajai tudományos munkásságát is gátolják: aki eddig — mint írja — „éber szemmel figyeltem mindent, ami csak tanulmányaim folytatásához Angliában, Hollandiában, Franciaországban, Olaszországban és Oroszországban megjelent”, átmenetileg kényszerül lemondani a könyvvásárlásról. Ezt a nehézséget 5000 forint oldja meg, amit az a „magasrangú úrnő” juttat el hozzá, akinek szülei után legtöbbit köszönhet — valószínűleg Ürményi országbíró felesége.⁴⁹ Támogatói jótéteményei mellett is Horvátot ebben az évtizedben 25 000 forint adósság nyomja, s Mátray emlékbeszédének tanúsága szerint 1823 és 1831 között nyomorban él.

Helyzete az 1830-as évek folyamán lassan rendeződik. 1830-ban a magyar nyelvi és irodalmi helyettes tanárságot nyeri el évi 600 forint díjazással (1823 óta a diplomatikát is helyettesként adja elő); 1831-ben könyvtári fizetése kettőzödik meg. 1833-ban átveszi a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését, szerkesztői fizetése évi 1200 ezüst forint. 1834-ben Forgó György megyei főorvos végrendeletében 5000 váltó forintot hagy Horvátra, történeti műve kiadására.⁵⁰ S a következő években végre országos elismerés jutalmazza sokoldalú munkásságát: a karok és rendek 1836-ban 2000 ezüst forint évi díjat állapítanak meg számára. A kerületi ülés szónokai — köztük Deák és Eötvös — melegen ünneplik Horvát tudományos és könyvtári érdemeit, s hibáztatják a nemzetet,

amely megfelelkezik tudósairól. A rendek célja e rendkívüli fizetéssel az, hogy Horvát házi gondjaitól felmentve egészen hivatali és közérdekű munkáinak szentelhesse magát. Az összeget Horvát mint könyvtári őr nyeri el; tetszésére bízzák, hogy emellett többi hivatalait is meg kívánja-e tartani.⁵¹ A következő évben Horvát elnyeri a professzori kinevezést, és életének utolsó évtizede ismét mentes az anyagi gondoktól, bár különösebb jólét sem lesz osztályrésze. Adósságait törleszti, s hatalmas könyvtárát gyarapítja, amelynek elhelyezéséhez szükséges nyolcszobás lakásáért 800 forint évi házbért fizet. Élete végén megállapítja, hogy 46 év alatt — kora ifjúsága óta — 150 000 forintot költött könyvtárára, amely ínsége, nyomorúsága közepette egyetlen öröme volt. Ami ezen kívül fennmarad utána, ehhez képest nem valami sok: ingó és ingatlan javainak eladása után három gyermeke fejenként 46 aranyat és 3250 ezüst forintot kap kézhez.⁵² A könyvtár megvételére országos mozgalom indul; a múzeum 1852-ben köti meg a szerződést örökösivel, akiknek 60 000 ezüst forintot fizet kamatozó kötelezvényekben.⁵³

Horvát anyagi helyzete — a nehézségek ellenére is — végső fokon kedvezőbb volt tehát, mint legtöbb értelmiségi kortársáé. Utóda, Mátray Gábor azonban ismét csak a régi 800 forintos fizetéssel kezdte meg őr-i tevékenységét, ami annál súlyosabban érinthette, mert napidíjasként 1088 forintot keresett. Nehéz helyzetében Mátray meglepő kéréssel fordul Széchényi Lajoshoz, akinek 1827-ben tett alapítványa kamataiból évi 400 forint a könyvtár gyarapítására, 100 forint az őr fizetésének javítására szolgált. Kijelenti, hogy a 120—130 000 kötetnyi könyvanyag rendezéséig nem állapítható meg, milyen munkák vannak meg a könyvtárban, s máris előfordult, hogy duplumokat szereztek be. Javasolja, hogy az újjárendezés befejeztéig fordítsák meg az eddigi arányt: 100 forintot fordítsanak kéziratok bekötésére és vásárlására, 400 forintot pedig juttassanak a könyvtárőrnek mindaddig, míg az új fizetésekről az országgyűlés nem intézkedik. Mátray elismeri, hogy javaslata egoizmusra vall, de nehéz helyzetére, éjjel-nappal a könyvtár és múzeum érdekében kifejtett munkásságára — ő látja el a múzeumi titoknok tisztét is —, és Horvát sokkal jobb anyagi helyzetére hivatkozik.⁵⁴ Széchényi megütközik a kérésen és Majláth György országbíró tanácsára — a nádor ekkor már nem él — elutasítja Mátrayt.⁵⁵

Ha már a tisztviselők helyzete is nehéz volt, a múzeumi szolgák inkább csak tengődtek, mint megéltek fizetésükből. Évi járandóságuk 240—300 váltó forint között mozgott, ehhez járult az egy szobától egészen öt szobáig terjedő természetbeni lakás az egészségtelen, félig-meddig romos épületekben.⁵⁶ 1830-ban, a rendkívüli télre való tekintettel írt segélykérelmükben arról panaszkodnak, hogy családjuk a hideg és a nélkülözés miatt megbetegedett, bútoraikat fűtik el s adósság felvételére kényszerülnek. Helyzetüket olykor 80—100 forint segély, olykor hosszú időn át levonásra kerülő előleg enyhíti.⁵⁷ Előmenetelre, tisztesjavításra nincsen kilátásuk; egyedül a könyvtári szolga részéről az 1838. évi árvíz után a mentés körül szerzett érdemeiért évi 60 forint fizetésemelésben.⁵⁸ Azok a különleges követelmények, amelyeket a könyvtári szolgál-

val szemben támasztottak, a fizetés megállapításánál nem jöttek tekintetbe; a helytartótanácsi, kamarai szolgák évi 200—300 ezüst forintért végezték kevésbé felelősségteljes és bonyolult munkájukat.⁵⁹

A múzeum dolgozóinak anyagi helyzetéről alkotott képünk hiányos lenne, ha nem vizsgálnánk meg: mi lett a sorsa a munkaképtelenné vált tisztviselőnek vagy hátramaradó özvegyének és gyermekeinek. A nyugdíj kérdése e korszakban nem volt kielégítő módon szabályozva; mindazok számára, akik fizetésből éltek, az öregkor nem a megérdemelt nyugalmat, hanem új gondok beköszöntét jelentette a Habsburg-birodalom egész területén.⁶⁰ Nyugalomba vonulás, nyugdíjazás a reformkor folyamán nem történik a múzeumban, de az özvegyek sorsának kérdését a nádor igyekezett valahogyan megoldani. Az 1816-ban meghalt természettudományi ör özvegye nem kap ugyan nyugdíjat, minthogy férje csak hat évig működött a múzeumban,⁶¹ Miller özvegye azonban már részese, igaz mindössze évi 200 forint nyugdíjban; ⁶² Haliczky özvegye pedig, aki férje halála után visszatér németországi szülőföldjére, 800 ezüst forint végkielégítést kap.⁶³ Zimmermann könyvtári szolga halálakor felvetődik a szolgák nyugdíjának kérdése. A nádor ekkor kijelenti ugyan, hogy „ilyen pensioforma fizetésekre a szolgálknál nem ereszkedhetik”,⁶⁴ de egy évi fizetést s a lakásban való megmaradást engedélyez a nyolcgyermekes özvegynek;⁶⁵ amikor azonban a régi épületek lebontásakor Zimmermann elveszti lakását, évi 50 forint segélyt juttat számára, tekintettel arra, hogy az özvegy az árvíz alkalmával részt vett a mentésben.⁶⁶

A múzeum másik két gyűjteményében dolgozó tisztviselők és szolgák anyagi helyzete a könyvtárosokéhoz volt hasonló, azzal a különbséggel, hogy közöttük nem akadt Horvát István: a természettudományi táron dolgozó néhány jó szakember mellett a régiségtárat haláláig gondozó Haliczkynak nemcsak tudományos működése teljesen jelentéktelen, de egykorú adatok és nyilatkozatok munkakerülő, pénzsóvár, összeférhetetlen egyéniségnek is festik,⁶⁷ úgyhogy, amikor 1836-ban az országgyűlésen valaki az ő nevét is felveti Horváté mellett, a követek gúnyos nevetéssel utasítják vissza a jutalmazására vonatkozó javaslatot.⁶⁸ A könyvtáróri, múzeumóri pálya így anyagi síkon a reformkorban kevesebbet jelentett a közhivatalnokai színvonalnál, s az anyagi nehézségek mind a könyvtárosi pálya fejlődését, mind a könyvtári munka zavartalanságát meggátolták. A múzeumi-könyvtári munka megfelelő anyagi s egyben társadalmi megbecsülése intézményesen még nincsen biztosítva. A szűkreszabott kereteket csak az átlagon felüli érdemek tudták áttörni. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy Horvátot helyzeti tényezők is segítették: működése az ország központjában létesült, a főváros és vidék értelmisége, nemessége által egyaránt nagyra értékelt intézményben szükségképpen irányította rá a figyelmet.

Ahhoz, hogy a könyvtárosok a reformkori Pest-Budán valóban társadalmi tényezővé válják, a könyvtárosok anyagi helyzetének lényeges javításán túlmenően kezdettől fogva szükséges lett volna a társadalom szélesebb rétegeinek aktív, a könyvtárnak a társadalmi fejlődés előrevitelében felhasználható, konkrét jelentőségét felismerő, abból származó támogatására is; arra, hogy a könyvtár nemcsak mint könyvek gyűjtője és valamelyes rendszerezője, legjobb esetben bemutatója szerepeljen a társadalmi köztudatban, hanem arra is, hogy egyfelől a munka tartalma, másfelől az anyag felhasználása, a nemzeti-polgári fejlődés szolgálatába való állítása iránt is érdeklődés mutatkozzék. Jellemző, hogy ez csak jóval később, már korszakunk vége felé, e követelések politikai síkon történt kifejlődésének idejében fog jelentkezni; akkor, amikor Horvát munkássága már ráirányította a közvélemény figyelmét a könyvtárban rejlő lehetőségekre. Így érthető, hogy a könyvtári belső munka kezdetben csak a legszűkebb adminisztratív-tudományos szakkörök gondja marad. A megürült állásokra nem is pályáznak sokan: mindössze néhány tudományos érdeklődésű, más pályán működő vidéki értelmiségi reméli azt, hogy a könyvtárban hajlamainak megfelelő állást nyerhet. De hogy e hajlamok, a valóságos igény, s a modern könyvtári szakszerűség ekkori fogalmai még milyen távol állanak egymástól — ez az alábbiakból fog kitűnni.

A kor külföldi szakirodalmáé még ezekben az években is a tudományok valamennyi ágára kiterjedő, többé-kevésbé polihisztorikus műveltséget kívánt meg a könyvtárosoktól. Ebert, Schrettinger, Molbech az ókori és modern, keleti és nyugati nyelvek tudását éppúgy megkívánja, mint valamennyi tudományok átfogó ismeretét; különös hangsúllyal természetesen a tudományos irodalom történetére, s általában könyvészeti és könyvtörténeti vonatkozású ismeretekre. A pesti egyetem tanárai által összeállított tudományos könyvtárosi követelmények elhatároltabbak, a külföldi elképzeléseknél józanabbak, bár így sem kevesebbet kívánnak, mint öt tudományok alapos ismeretét. 1822-ben a nádor az adjunktusi állás betöltésére concursust rendel el. Az útmutatásai alapján Miller által fogalmazott pályázati hirdetemény szerint a pályázóknak bibliográfiai, magyar történeti, diplomatikai, statisztikai és jogi vizsga letétele mellett igazolniuk kell, hogy a szép-művészetek, valamint a többi tudományok területén is jártasak, hogy az egyetemen filozófiai tanulmányokat folytattak, s hogy a latin, magyar és német nyelvben egyaránt otthonosak.⁶⁸ A vizsgáztatóbizottság tagjai — Schedius, Schwartner, Keresztury József, Winkler Márton, Brezanóczy Ádám egyetemi tanárok — 10—10 kérdést írnak össze; ezekből a nádor választ ki egyet-egyet, amelyekre a jelentkezőknek válaszolniuk kell.⁶⁹ Schedius kérdései a magyarországi tudománytörténet (historia literaria) és a bibliográfia körét foglalják össze.⁷⁰ Keresztury magyar történelmi kérdései nagyrészt középkori, elsősorban őstörténeti és X—XI. századi vonatkozásúak. Schwartner diplomatikából vizsgáztat. Tétélei

oklevélgyűjteményekre, kódexekre, írástörténetre, a nótáriusi intézményre, a régi időszámításra s a címerekre vonatkoznak. Winkler a statisztika, Brezanóczy a magánjog köréből tesz fel kérdéseket.⁷¹

E kérdések szerint a könyvtárosnak egymással kevésbé összefüggő s részben munkájától is meglehetősen távol eső szaktudományok birtokában kell lennie. Az 1825. évi országgyűlésen a múzeum állapotáról beterjesztett hivatalos jelentés értelmében ugyanis a könyvtáros feladata az, hogy az anyagot gondozza, rendezze és kiegészítse; jegyzéket vezessen az új szerzeményekről; kalauzolja a gyűjteményt látogató idegeneket, kiszolgálja az olvasóközönséget, végül készítsen tudományos dolgozatokat, amelyeket akár a múzeum kiadásában megjelenő Acta Museiban, akár máshol publikáljon.⁷² E feladatok jó része nem igényli azt a sokoldalú képzettséget, amelyet a concursus vizsgakérdései követeltek meg. Ezt átlátva javasolta később Horvát, hogy adjunktus helyett inkább scriptort — írnokot — vagy kancellistát — íródeákot — nevezzenek ki a könyvtárhoz. Úgy vélte, hogy az adjunktusok „már elnevezésük folytán is vonakodnak attól, hogy mechanisztikus munkákkal foglalkozzanak”; s ha a könyvtár gyarapodásának összeírásával maga a könyvtáros foglalkozik, nem tud megfelelni magasabb, tudományos feladatainak.⁷³

E könyvtári segéderőkkel szemben érvényesülő követelményeket Horvát részletesebben is fejtegeti felterjesztéseiben. Rámutat a scriptor és kancellista állásának különbözőségére — az alapítólevél és a nádori leiratok ugyanis felváltva emlegetik őket. Szerinte a könyvtári scriptor állása — Európa nagy könyvtárainak gyakorlatát tekintve — lényegében tudományos munkakör; nagyjából egyenértékű azzal, amit korábban adjunktusnak neveztek. Ennek megfelelően a scriptortól — tudományos érdemeken kívül — könyvészeti-könyvtártörténeti (Bücherkunde, bibliographia universalis), tudománytörténeti (historia literaria patriae), diplomatikai vizsgát kívánna, valamint a régi írások és oklevelek olvasásában való jártasságot. A kancellistai állás színvonala alacsonyabb, de még mindig jóval magasabb, mint más intézményekben, ahol a kancellistától azt kívánják csak, hogy másolni tudjon. Horvát nem tartja alkalmasnak a kancellistai állásra sem azokat, akik még nem fejezték be tanulmányaikat, sem azokat, akik egész életüket gazdasági vagy hivatali tevékenységben töltötték. Nem kíván ugyan ehhez tökéletes tudományos képzettséget, de megkívánja a tudományos erudíció alap-elemeit, amelyeket a könyvtárban az őr irányítása mellett köteles továbbfejlesztetni. Formai követelményként a filozófiai és jogi kar elvégzését, a latin, magyar és német nyelvtudást, régi írások, oklevelek olvasását jelöli meg.⁷⁴ A magasfokú követelmények természetesen nehéz feladattá tették az állások betöltését. A jelentkezők elbírálásával a nádor Horvát Istvánt bízta meg, aki minden esetben a legmagasabb mértéket alkalmazta, mivel — mint írta — nem volna semmi sem veszélyesebb a múzeum gyarapodására, virágzására, mint ha ezt a fenséges intézményt, melytől a literatus Magyarország kultúrája, tisztessége függ, meg nem felelő személyek gondolnák.⁷⁵

A második könyvtárosi állás az adjunktusi rangban alkalmazott Kovachich József Miklós lemondásával ürül meg, aki 1818-tól kezdve kéri a helytartótanácsához való áthelyezését, s amikor ez nem történik meg, 1821-ben lemond állásáról.⁷⁶ A megüresedett állásra néhány hónap leforgása alatt öten jelentkeznek. Valamennyien a vidéki értelmiség tagjai, akik az állás elnyerésétől nemcsak tudományos hajlamaik kielégítését, s nemcsak a biztos jövedelmet remélik, hanem az ország központjába való felkerülésüket is. Egyikük, Mócsy Elek pápai postai expeditor, évekkel előbb, első jelentkezésekor kijelentette: tudja, hogy a fővárosokban a legkisebb hivatalokat is az ottani egyetemen tanult emberekkel szokás betölteni, de vannak az ország más részeiben is férfiak, akik a tömegektől távol a csendes vidéki életben olyan szorgalommal művelik kedvenc tanulmányaikat, hogy joggal igényelhetnek egy kis helyet a hazai tudományos intézeteknél.⁷⁷ 1821-ben Mócsy ismét jelentkezik. Kérvényében előadja, hogy postai alkalmazása előtt tanító volt; tudományos dolgozatai nincsenek ugyan, de gyűjti a könyveket, kéziratokat, képeket, régi pénzeket, amelyekből már a múzeumot is megajándékozta, tudományos levelezést folytat külföldi tudósokkal.⁷⁸

Hasonló érveket hoz fel könyvtári vagy természettudományi múzeumi alkalmaztatása ügyében beadott kérvényében a selmecbányai Ivichich Ferenc is. Filozófiai és bányászati tanulmányok elvégzése után a Koháryak szolgálatában jogi és gazdasági téren működött és uradalmi levéltárak regesztársa volt. Tud latinul, németül, magyarul és szlovákul. Kérvényéhez mellékelte gyűjteményei jegyzékét: nemcsak könyvek, kéziratok, térképek, metszetek vannak birtokában, de gipszszobrok is, továbbá állat-, növény és ásványgyűjtemények, régi pénzekről készült gipszlenyomatok, s más tudományos érdekre igényt tartható apróságok. Alkalmaztatása esetén Ivichich mindezt a múzeumnak ajándékozna.⁷⁹

A Pestre kerülés vágya Döbrentei Gábor jelentkezésének fő mozgatója. 1819-ben, tudományos tervei meghíúsultával, el szeretné hagyni Erdélyt. Azt reméli, jószágai jövedelme s az adjunktusi fizetés együttesen lehetővé teszik, „hogy Pesten, a haza középpontjában élve, ahol munkái folytatásához több segítséget találhat, mind hivatali kötelességeinek pontosan eleget tegyen, mind a hazai irodalmat serényebben mozgathassa elő”. Indokolásul széleskörű nyelvtudását, külföldi tanulmányúrait, irodalmi és műfordítói tevékenységét sorolja fel.⁸⁰

A következő kérvényt Mokry Benjámín, a pápai kollégium volt tanára nyújtja be. Jénai, göttingai tanulmányok után egyetemes történetet, görögöt és latint tanított, de betegsége miatt állásáról lemondott. Néhány tudományos publikációja mellett a Marczibányi-díjat elnyert Biographiai lexiconára hivatkozik.⁸¹

Az utolsó jelentkező Zadányi Vitéz József, megyei assessor. Tudományos érdemei nincsenek, kérését egyedül a király és haza iránti hűségének hangoztatásával támogatja, aminek a francia háborúban való részvételével, s az ott elesett katonák gyermekeinek neveltetésével adta tanújelét. Katonai szolgálata során széleskörű nyelvtudást szer-

zett: állítása szerint a magyaron és latinon kívül tud németül, franciául, angolul, olaszul és belga nyelven. Igéri, hogy alkalmaztatása esetén könyvet ír Magyarország nádorainak életéről.⁸²

A jelentkezők között a nádor nem kíván dönteni, és concursust hirdet a könyvtár, s egyben a természettudományi gyűjtemény adjunktusi állásaira. A tanári és egyetemi tanári állások concursus útján történő betöltése a XVIII. század végétől kezdve szokásban van Magyarországon, s szükséges is a tanárképzés szabályozatlansága folytán,⁸³ a könyvtári concursus éppígy a könyvtárosi előképzettség meghatározatlan voltán van hivatva segíteni. Az ötlet nem új könyvtári vonatkozásban sem. Külföldi könyvtárakban, így a bécsi egyetemi könyvtárban is volt már példa arra, hogy a jelentkezőknek vizsgán kellett bizonyítaniuk alkalmasságukat.⁸⁴ A Széchényi Könyvtár folyamodói nem vállalkoztak a vizsgán való részvételre. Döbrentei és Mokry úgy érezték: pályájuk során elég bizonyítékát adták tudományos képzettségüknek, a vizsga követelése megszegyenítő rájuk nézve. A többi folyamodó nyilván tudása elégtelenségét érezte. A könyvtári concursusra így mindössze két pályázó jelentkezett: az ügyvédi oklevéllel rendelkező, nagszebeni születésű fiatal Máj József, s a trencsényi születésű, ugyancsak jogot végzett, némi orvosi és mechanikai ismerettel rendelkező Belnay Márton táblai jegyző.⁸⁵ A vizsgán már csak egyedül Máj jelent meg. Elkészítette a négy írásbeli dolgozatot és a vizsga szabályainak megfelelően szóban felelt a jogi kérdésre.

A vizsga írományai érdekes képet adnak a korszak tudományos igényű értelmiségének átlagos műveltségéről. A historia literaria területről a nádor könyvtári vonatkozású kérdést választott: a feladat a bibliophilia és a bibliomania közötti különbség meghatározása, s a nyilvános könyvtárak létesítésére, gyarapítására, gondozására és használatára vonatkozó főbb elvek előadása. Máj dolgozata terjedelmes, de zavaros. Úgy látszik, hogy Denis könyvtártani műve alapján dolgozik, nagy mennyiségű kézikönyv szerzőjét sorolja fel, de — mint Schedius bírálata megállapítja — nem ismeri a könyvek gyűjtésének okait és módjait, a nyilvános könyvtárak alapítására vonatkozó elveket, és semmit sem tud a katalóguskészítés problémáiról. Tárgyi tévedéseket, helyesírási hibákat is elkövet. A diplomatikai kérdésre — a kódexek korának meghatározásáról — Máj több szerencsével válaszol. Áttekintést ad az írás fajtáiról, a helyesírásról, a rövidítésekről, az interpunctióról, végül a különféle speciális ismertetőjegyekről. A bíráló Schwartner kifogásolja a kódexek formájának és díszítésének elhanyagolását a dolgozatban, tárgyi tévedéseket is talál, de úgy véli, hogy a pályázó feladatát az elnyerni kívánt állásnak megfelelően oldotta meg. A történeti dolgozatban Máynak a magyar—hún rokonságra vonatkozó nézeteit kellett kifejtenie, s az ellenkező véleményeket megcáfolnia. Dolgozata a hún—magyar leszármazás divatos elképzelését adja elő. A krónikákra és Katona István művére hivatkozik, s cáfolja Praynak a török, Gustermannak és Engelnek a finn—lapp rokonságra vonatkozó elképzeléseit — a bíráló Keresztury legnagyobb meglegedésére. Statisztikai

ismeretekkel Máy, úgy látszik, nem rendelkezik; a statisztika alapelveire vonatkozó kérdésre mindössze néhány zavaros sorban válaszol. Végül előadást tart a királyi donációról és jogcímeiről, a bírálóbizottság tagjai szerint mind tartalmilag, mind formáját tekintve kifogástalanul. Utolsó feladata egy XIII. és egy XIV. századi oklevél elolvasása; úgy látszik, hogy e téren is vannak ismeretei, csak a gyakorlat hiányzik.

Ilyen körülmények között a bizottság nem egyhangúlag javasolja Máyt az állás elnyerésére, Schedius és Winkler ellene nyilatkozik. A nádor el is utasítja Máyt és felszólítja Horvátot, mondja el véleményét azokról a jelentkezőkről is, akik a concursuson nem kívántak részt venni.⁸⁶ Horvát felterjesztése a már ismertetett magas mérték szerint bírálja el a pályázókat, s egyetlen jelentkezőt sem talál alkalmasnak; úgy érzi, nem várható tőlük a hazai tudomány előbbrevitele, ami pedig elsősorban feladatuk lenne. Eredményt második concursus kiírásától sem remél, s tekintettel arra is, hogy az adjunktus fizetése úgyszólván alacsony a követelményekhez képest, azt javasolja, hogy az állást egyelőre ne töltsék be. Javaslatát a nádor jóváhagyja.⁸⁷

Könyvtári segédező alkalmazásának szüksége néhány év múlva, a leltározás hosszadalmas és egyhangú munkája során merül ismét fel. A katalógusok másolását kezdetben egyetemi hallgatók végzik, ezek azonban — tudatlanságból vagy figyelmetlenségből — hibát hibára halmoznak. Horvát azért is kéri most már a nádort kancellista felvételére, mert az öt éve tartó leltározás nagy mértékben gátolja tudományos munkájában, amit pedig a múzeum dicsőségének megörökítése érdekében legfőbb feladatának érez.⁸⁸ Néhány hónap múlva Horvát hasonló indokollással egy írnok és két tudományosan képzett, jó kézírású kancellista felvételét javasolja. A múzeum anyagi helyzetét tekintve a nádor azt tanácsolja, alkalmazzanak két napidíjast az írnoki munkák elvégzésére. Úgy véli, hogy az előreláthatólag nagyszámú jelentkező közül könnyű lesz kiválasztani a legalkalmasabbakat, akik abban is reménykedhetnek, hogy idővel állandó alkalmazást nyernek a könyvtárnál.⁸⁹ Utóbb mégis concursust rendel el a kancellistai állásra, minthogy az alkalmazottaknak az egyetemi alaphoz származó juttatásaira vonatkozó akadályok elhárultak.⁹⁰

A napidíjasok felvételére vonatkozó felhívásra sokan jelentkeznek, de a jelentkezők helyesírási és idegen nyelvi ismeretei nem látszanak kielégítőnek. A katalógusok lemásolását, a cédulák szétvágását és betűrendezését végül Sartoris Sámuel, Ráday Pál volt titkára végzi el, aki azonban, mint evangélikus, az alapítólevél értelmében nem nyerheti el a kancellistai állást.⁹¹ Így a nádor újabb javaslatot kér Horváltól egy könyvtári állás betöltésére vonatkozólag.⁹²

A felszólításra Horvát körülnéz a tudományos igényű értelmiség soraiban. Jelentkező az elmúlt években mindössze egy volt: a Bécsben, hat gyermekével a legnagyobb szegénységben élő Rummy Károly György, a hányatott életű tanár, író, újságíró, tudós. Rummy kérvényében felemléti széleskörű ismereteit a könyvtári álláshoz megkívánt tudományokban, aminek publikációkkal is bizonyosságát adta; keleti és nyugati nyelvekre

kiterjedő nyelvtudását, oklevéltani ismereteit. Katolizálásakor állását vesztette, s most hazájának és a tudományos világnak nem tud úgy szolgálni, ahogyan szeretne. Horváthoz intézett levelében ezeket az érveket Rummy azzal egészíti ki: különösen azért örülne az állás elnyerésének, mert így Pesten, Horvát oldala mellett bővíthetné hazai vonatkozású ismereteit.⁹³ Rummy mellett egy Farkas Ferenc nevű ügyvéd is jelentkezik, — igaz, hogy csak szóban — könyvtári állásra; másokat a concursustól való félelem tart vissza.

Horvát egyik jelentkezőt sem találja megfelelőnek. Farkas jobb keze hibás, a könyvek kezelése nehezebb esnék. Rummy kiváló tudományos érdemekkel rendelkezik, s bár a tudományos műveltség legmagasabb fokát nem érte el, ez azzal magyarázható, hogy életét kisebb városokban élte le, ahol az előrehaladás kevesebb támaszt talál, mint a fővárosokban. Német tudása, külföldi tudományos társaságokkal való kapcsolatai hasznára lennének a könyvtárnak. Ellene szól azonban, hogy idős, nagy családdal rendelkezik, s a scriptori fizetésből nem tudna Pesten megélni. Helyette Horvát három fiatalabb tudóst ajánl, akik nem jelentkezték ugyan, de akiknek eddigi munkássága garanciát nyújt arra, hogy a scriptori állást méltóan töltenék be. Egyikük a 27 éves Tesschedik Ferenc, ügyvéd és Apponyi Antalnak, a birodalom párizsi követének magántitkára, hét nyelv tudója, történeti-genealógiai publikációkkal, a párizsi könyvtár anyagának ismeretével. A másik jelölt Endlicher, aki tudományos vonatkozásban Horvát ellenfele. Képzett történész, hibája, hogy nem tud jól magyarul. Végül megemlíti Horvát Kassics Ignác ügyvédet, vaskos jogi művek szerzőjét. A nádor ekkor felhívja Horvátot a scriptori állás betöltéséhez szükséges lépések megtételére.⁹⁴

Ezzel abba is maradnak a második könyvtáros felvételére vonatkozó reformkori kísérletek. Csak a nagy mennyiségű Jankovich-gyűjtemény átvételkor, 1837-ben, alkalmazták Mátray Gábort, aki 1830-ig a Széchényi-családnál nevelésködött, s már ekkor kísérletezett a könyvtárhoz jutással, részben, hogy a haza „kiterjedtebb hasznát eszközölni” módja nyíljék, részben, hogy Pestre kerüljön.⁹⁵ Mátray 1837-ben már 40 éves, a Tudós Társaság levelező tagja, a Regélő és Honművész című ikerlapok szerkesztője, ismert zenetörténész és zeneszerző, népdalgyűjtő és feldolgozó. Horváthoz 1836-ban írt leveléből kitűnik, hogy a biztos állás szükséglete vonzotta a könyvtárhoz; napidíjasság helyett állandó alkalmazást és segédkönyvtárnoki címet kér, minthogy ez jobban illenék egyéb pozícióihoz.⁹⁶ Horvát haláláig mégis napidíjas marad; ekkor azután átveszi a könyvtárőr hivatalát.⁹⁷

Itt kell megemlékeznünk a reformkori könyvtáros egyetlen segítő-társáról: a hivatalosan „szolgá”-nak nevezett alkalmazottról, aki akkor nemcsak a könyvek technikai kezelését, őrzését, a termék tisztántartását végezte, nemcsak a gyűjtemények átvételében, szállításában segédkezett, de gyakran a távollevő ór vagy a hiányzó írnok feladataiból is magára kellett valamit vállalnia.⁹⁸ Tervezetei egyikében Miller a szolgától a hazai nyelvek ismeretét s az olvasható kézírást kívánta meg. Az elsőnek kinevezett Pavonich Jakab a latin, magyar és német mellett némi francia

és olasz nyelvtudással is rendelkezett;⁹⁹ az 1810-ben kinevezett Cseronka András — azelőtt könyvkötő — a német, latin és magyar mellett szlovákkal is tudott, s kézirása is jó volt.¹⁰⁰ Cseronka 1822-től a régiségtárban szolgált tovább. Utódja Zimmermann György lett, aki korábban más szolgálatot teljesített a múzeumban.¹⁰¹ Ennek halála után, 1831-ben további — nem szakmai — szempontok merülnek fel a szolga személyének kiválasztását illetően: nem jöhetnek szóba a mesteremberek, sem azok, akik tulságosan szegények, vagy megbízhatatlannak látszanak, sem a részegesség gyanújával vádolhatóak. Horvát ekkor 12 jelentkező közül válogat. A pályázók nagy része eddig magánszolgálatban állott vagy kiszolgált katona, de van köztük pék, cipészlegény, cipézmester is. Választása Gromann Andrásra, egy Esterházy-ezredbeli volt őrmesterre esik, aki ért magyar, latin, német nyelven, a többiekénél képzettebb és előnyösebb külsejű, életmódja becsületesnek ismert.¹⁰² Gromann 15 éven át végzi munkáját a könyvtárban Horvát István teljes megalégedésére; Horvát távollétében kiszolgálja az olvasókat, sőt szabad idejében „erőihez képest” a kéziratok katalógusát írja össze.¹⁰³ A nagy árvíz idején Gromann érdemeket szerez a könyvtár anyagának megmentésénél.¹⁰⁴ A beléje vetett bizalom könyvtári működésének utolsó éveiben mégis megínog. Már 1837-ben szó esik a szolgák megvesztegetéséből származó visszaélésekről,¹⁰⁵ 1841-ben pedig kiderül, hogy a szolga lakására vitte a Pray-kódexet más kódexekkel együtt, és ott engedte át használatra.¹⁰⁶ Amikor pedig Gromann a rendelkezések ellenére egy pesti magyar szabónak az Esterházy-nemzetségre vonatkozó, képekkel ellátott munkát kölcsönöz ki, Kubinyi múzeumigazgató elveszi tőle a Ludoviceumban őrzött könyvtár kulcsait.¹⁰⁷ Beteges állapotára való hivatkozással Gromann 1846 elején az újonnan alakult Képcsarnokba helyezik át.¹⁰⁸ Utódját 26 jelentkező közül választja ki Kubinyi a Kereskedelmi Társaság volt irodai szolgája, Szabó János személyében.¹⁰⁹

A könyvtárosi pálya fejlődésére vonatkozólag az elmondottakból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy bár a könyvtárosok száma egyelőre még csekély volt, már alakulóban voltak a pálya körvonalai.¹¹⁰ A könyvtárosok elvben az értelmiségnek speciális feladatokkal ellátott, külön csoportját alkották, s kétségtelen volt, hogy hivatásuk nem kezelhető mellékfoglalkozásként. A pályáról alkotott hivatalosnak tekinthető elképzelést a nemzeti könyvtár könyvtárosának, Horvát Istvánnak nézeti jelentették; az értelmiség szélesebb köreiben élő kép egyelőre homályos, a részletekre ki nem terjedő volt. A kétféle elképzelés különbségeiből — mint láttuk — nehézségek adódtak a könyvtári állások betöltésénél.

E véleménykülönbségtől eltekintve is feltűnő azonban a jelentkezők aránylag csekély száma, s az, hogy a pályázók többsége jelentéktelen személy, aki a kulturális fejlődést más területen sem mozdította jelentékenyen elő. Ez a két körülmény a nemzeti kultúra pillanatnyi helyzetét tükrözi: a nemzeti tudományosságnak még nincsen tömegbázisa, a kor legjobb tudósai még távol állanak a nemzeti gondolattól, s azt a néhány személyt, aki a nemzeti könyvtár feladatainak megoldására vállalkozna, elsősorban anyagi helyzete, vagy a Pestre kerülés vágya vezeti. Olyan

értelmiségi, aki a könyvtár nemzeti célkitűzéseit is magáévá tudná tenni, s ugyanakkor a ráháruló szakmai feladatok elvégzésére is képes, kevés van ekkor Magyarországon. Ezeknek a keveseknek egyike a Széchényi Könyvtár reformkori őre: Horvát István.

III

Az elszegényedett nemes családból, iparoskodó apától származó Horvát István a reformkori pest-budai értelmiség egyik legjelentősebb, legérdekesebb alakja. Bölcsészeti és jogi tanulmányok, Ürményi József országbírói fiai melletti nevelősködés után lesz az egyetem elnöki jegyzője s országbírói titkár. A főváros szellemi életében Horvát már fiatalon pozícióin jóval túlnövő szerepet tölt be, minden tudományos megmozdulásban való aktív részvétele útján. Tudományszervezői tevékenységén túl már a század első évtizedének végétől kezdve nyelvészeti és történeti tanulmányok szerzőjeként válik ismertté.¹¹¹ E fiatalkori tanulmányainak egyikét „Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevééről” írja, s „Pest szabad királyi város nemes tanátsának és szorgalmatos polgárainak” ajánlja, „tisztelete és hála adatossága örökös emlékezetéül”. A várost, „mellyben hét évig a tudományokban előbb menni iparkodott”, Horvát nemcsak megszerette, de annak központi jelentőségével is tisztában volt. A tanulmány azon kívül, hogy jó történeti és nyelvészeti felkészültséggel tárgyalja a kérdést, magasztalja „a naponként inkább szépülő és messzebb kiterjedő” Pest várost, polgárai szorgalmát és értelmességét. Művével meg kívánja vetni „talpkövét . . . e két híres város Évkönyveinek”. „Adja a Magyar Nemzet Istene, hogy egyesüljön a hajdan egy várost tevő mostani két város, s így egy roppant testben századokig hirdethesse Nemzeti Főnlétünket és Méltóságunkat!!!” — így fejezi be Horvát a tanulmányt, amelyet a város 2000 példányban nyomtat ki, minden törvényhatóságnak megküld, szerzőjét 400 forinttal és 600 tiszteletpéldánnyal jutalmazva.¹¹² Ezzel a művel lép be a fiatal Horvát a pest-budai tudósok sorába.

Magától értetődik, hogy végleges állást is a fővárosban keres magának. Érdeklődése a Széchényi Könyvtárhoz vonzza. Egyetemi hallgatóként már 1803-ban — mint maga írja „tudnivágyásból” — jelen van, amikor a Cenkről érkező könyvanyagot a szeminárium épületében rendberakják.¹¹³ Miller Jakab Ferdinánd, az első könyvtáros, utóbb a múzeum igazgatója figyelmessé válik a könyvtárat kutatóként is gyakran látogató fiatalemberre, s már 1807-ben lépéseket tesz, hogy Horvát a könyvtárnál vagy az ekkor létesülő régiséggyűjteménynél állást kapjon.¹¹⁴ Horvátnak azonban csaknem egy évtizedet kell várnia: hiába nevezi ki az alapító Széchényi, állását csak a nádori kinevezés után, 1815 decemberében — 31 éves korában — foglalhatja el.¹¹⁵ Korábbi állásait a nádor engedélyével, tekintettel a könyvtárőr csekély fizetésére, kineveztetése után is megtartja, s úgy látszik, csak 1818-ban kezd hozzá a könyvtári munkához. Miller ekkor elismeréssel ír róla a nádornak: míg a különféle jogcímenek távol levő többi múzeumi őr helyett neki

magának kell minden munkát elvégeznie, a tanult, szorgalmas, buzgó és készséges Horvátban végre igazi segítőtársra talált.¹¹⁶

Az igazgató és Horvát jó viszonya — Széchenyi Ferenc soproni könyvtára eladatásának kérdésében képviselt ellentétes álláspontjuk folytán — már 1819-ben megromlik.¹¹⁷ Horvát elkedvetlenedik, s távozni kíván a könyvtártól, annyival is inkább, mivel az országbírói titkári állás teendői az őt Pesthez kötő könyvtárosi munkával összeegyeztethetetleneknek bizonyulnak. Lemondására azonban nem kap választ,¹¹⁸ s így utóbb Ürményi országbíró menti fel titkári állásától. Néhány hónap múlva Miller irányító szerepe megszűnik: a gondjaira bízott gyűjtemények, elsősorban a könyvtár anyagával folytatott kétes üzemei folytán a nádor kiltítja a könyvtár helyiségeiből, s a helyzet tisztázására leltározást rendel el; ennek befejezte előtt Miller meghal.¹¹⁹ Állását a nádor nem tölti be, hanem Haliczky Antal régiségtári őrt bizza meg az igazgatói teendőkkel, akinek 14 éves működése merőben adminisztratív jellegű; Horvát ettől kezdve kizárólag a nádor utasításától függően intézheti a könyvtár ügyeit. Most néhány évig a könyvtárral kapcsolatos teendők állanak Horvát tevékenységének központjában; ezután azonban újabb és újabb feladatok hárulnak rá: a Marczibányi-díj kezelése, az oklevéltan, genealógia, pecsét- és címertan, utóbb emellett a magyar nyelv és irodalom előadása a pesti egyetemen, néhány évig a Tudományos Gyűjtemény szerkesztése, 1837-től 1843-ig pedig a múzeum igazgatása. Emellett végzi széleskörű forráshasználaton alapuló tudományos kutatómunkáját. Hosszú időn át Horvát a főváros tudományos életének legjelentékenyebb egyénisége. A kor újabb tudományos mozgalmával szemben a 30-as évek folyamán, az Akadémia működésének megindulásával szorul fokozatosan vissza, de 1846-ban bekövetkező haláláig megtartja óriási befolyását, mint az egyetemi reformifjúság nemzeti szellemű nevelője, a fiatal Szalay László, Eötvös József, Vasvári Pál rajongásig szeretett példaképe.¹²⁰

Horvát István sokoldalú tevékenységének részletes ismertetése itt nem lehet feladatunk. Mégis mielőtt könyvtárosi működésén áttekintenénk, fel kell vetnünk a kérdést: milyen világnézeti és társadalmi tényezők biztosították Horvát szerepét és hatását kora értelmiségére, azt a hatást és szerepet, amely lehetővé tette számára azt is, hogy a könyvtárosság szűkös anyagi és pozicionális kereteiből kitorve, személyén keresztül magát a pályát is a polgári nemzeti fejlődés egyik lényeges tényezőjének ismertesse végül el. Horvát munkáinak s egész munkásságának rugója felfokozottan nacionalista világnézete. A kor nemzeti irányú, romantikus törekvéseinek klasszikus hordozója; célja a nemzeti tudomány megteremtése, s ezzel a nemzet öntudatra ébresztése. Döntően nacionalista beállítottsága s tudományos fantáziája nem egy gyökerében elhibázott mű megírására ösztönzi; jöllehet gazdag, modern külföldi forrásanyag alapján dolgozik, érzelmeitől vezetettve eltéved az őstörténeti kérdések bonyolult útvesztőjében, s fejlődést a történettudomány szempontjából csak kisebb terjedelmű, újabbkori kérdésekkel foglalkozó tanulmányai jelentenek. A nacionalista tudomány művelé-

sének központi gondolatától áthatva, világnézetében nem sok hely jut a kor másik mozzanaterejének, a polgári, demokratikus irányú törekvéseknek; nemesi származása a nemesi életformától való teljes idegensége mellett is rányomja a feudális világrend elfogadásának, támogatásának bélyegét tudományos alkotásaira. Horvát lojális alattvalónak tartja magát, — bár erős nacionalizmusa, úgy látszik, gyanússá teszi őt a kormányzó körök egy része előtt. „Vagynak-e s léznek-e a kormánynak az írói sereg között nálam hivebb emberei? azt nem... tudom. Legalább munkáimnak minden soruk ifjúságomtól fogva illyes valamit lehelett” — írja egy elkeseredett levelében, amikor a kormányzat évekig halogatja rendes egyetemi tanárrá való kinevezését.¹²¹ Állásfoglalását az is befolyásolhatta, hogy az uralkodóház tagjai közül éppen a magyar érdekekért az udvarral nemegyszer szembeforduló nádorral állott szoros összeköttetésben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy megtaláljuk nála az uralkodó osztály bírálatának csíráit; fiatal korában éles szavakkal marasztalja el a főrangúak magyartalanságát, életmódját; máskor kikel a vagyonosak kultúrátlansága ellen; a 30-as években pedig, úgy látszik, Széchenyi István művei vannak rá hatással, akinek írásából, bizonyára nem véletlenül, legszebb mondatként ezt tanítja hallgatóinak: „hol ember uralkodik önkénnyel, ott virág helyén ravatal terem a földön, és gyászol az egész természet”.¹²²

Horvát nacionalizmusában, s kormányhú de némileg mégis kritikus magatartásában találhatjuk magyarázatát annak, hogyan volt lehetséges, hogy nemcsak József nádor bizalmát bírta, nemcsak a nemesség széles rétegei becsülték és tüntették ki olyan módon, amint magyar tudóst még soha, de a haladó szellemű egyetemi ifjúság is mesterének tekintette. A túlnyomóan nemesi származású diákság nem vette észre, vagy nem érezte lényegesnek professzora feudális korlátait, amikor a múlt dicsőségének hangoztatásával segítette elő a nemzet öntudatra ébredését. Mint Eötvös József írja: „... azon óriási honszeretet hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is, s elvonatkoztatva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük, Horvát érdemeit a haza soha nem hálálhatja meg eléggé. Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.”¹²³

Nacionalizmusa egyenesen predesztinálta Horvátot arra, hogy a nemzeti célkitűzéssel alakult könyvtár gondozója legyen. Személyének súlyához nem kis mértékben járult hozzá az a körülmény, hogy a nemzeti könyvtár kincseinek őrzője, s épp így a könyvtár megbecsültetését, értékét is fokozta, hogy olyan tekintélyes tudós gondozza, mint Horvát István. Személye a szakszerűség követelményeinek is messzemenően megfelelt. Jól ismerte, szerette a könyveket, s fizetéséből élő tudósnál páratlan méretű magánkönyvtárában — halálakor 25—30 000 műből, 60 000 kötetből állott — megvolt mindaz, amire tudományos munkájához szüksége volt, s amit a Széchenyi Könyvtár anyagi vagy egyéb okokból nem tudott megszerezni: a nyugati és keleti nemzetek történeti, nyelvészeti és szótáríróinak munkái, az egyházi irodalom régi alkotásai, diplomatikai és numizmatikai művek, római és görög klasszikusok; a

legkülönbébb nyelveken írott történeti kútfők; kétezernél több olyan magyar vonatkozású munka, amely a Széchényi Könyvtárból hiányzott, köztük XVI—XVII. századi nyomtatványok is. Birtokában volt „minden magyar nyelvtan és szótár, a magyar történet s jog minden kútfői és segédeszközei, a magyar historia litterariára oly mennyiségű anyag, mint sehol”. Mindezt oklevelek, kéziratok, térképek egészítették ki.¹²⁴ Ezen túlmenően ismerte és használta a szorosán vett könyvtári szakirodalmat is: a külföldi könyvtárak közül egyedül a bécsi császári könyvtárban járt, de könyvtárában megvolt a legtöbb európai közkönyvtár s a főbb magánkönyvtárak katalógusa, s tudta, milyen elveket alkalmaznak Berlin, Párizs, London könyvtáraiban.¹²⁵ Birtokában voltak a könyvtártani írók művei is. Morhofius híres Polyhistora, minden XVIII. századi könyvtáros kézikönyve mellett könyvespolcain sorakoztak Struvius, Koeler, Legipont, Schelhorn, s természetesen a híres császári könyvtárnok, Michael Denis könyvtártani művei. A legrégebbi irodalmat, Isidorus Hispalensis, Justus Lipsius, Richard Bury, Naudé s kevésbé neves szerzők kisebb-nagyobb műveit a XVIII. század elején megjelent Mader-féle gyűjteményekben szerezte meg. A modern anyagból Ebert és Schrettinger ekkor alapvető művei mellett megszerezte és használta az 1839-ben megjelent Constantin-féle francia Bibliothéconomie 1841. évi második kiadását.¹²⁶ A felsorolt irodalomból Horvát bő ismereteket szerezhetett az ó- és újkori könyvtárak történetére, könyvtárak létesítésének okaira és módjaira, a régi és ritka könyvekre és kéziratokra, a szükséges segédkönyvekre, a szisztematikus könyvtárrendezés elveire, s az eszményi könyvtárossal szemben támasztható követelményekre vonatkozólag. Könyvtárosi képzettsége valóban kora színvonalán mozgott, ha egyes modern kézikönyvek — mint Molbeché — nem jutottak is el hozzá, vagy ha nem méltatott is kellő figyelemre olyan nagy jelentőségű tervezetet, mint amilyen Schrettingeré volt.

Nacionalizmus és könyvtári szakismeretek alakították ki Horvát fogalmait a nemzeti könyvtár céljáról és benne a könyvtáros feladatairól. A könyvtár céljának egyfelől a nemzeti vonatkozású anyag gyűjtését tekintette — mint az alapító, s mint a nádor is — a nemzet hasznára és dicsőségére; másfelől, túlmenve ezen az elsődleges célon, az összehalmozott anyag alapján történő tudományos munkásságot. Nemcsak a magyar anyag gyűjtését találta azonban szükségesnek; éppen a nemzeti cél érdekében hangsúlyozta külföldi művek megszerzésének fontosságát. Nézeteit 1819-ben fejti ki először, amikor Millert rá akarja bírni Széchényi soproni könyvtárának megtartására. Bűnnek tartaná — írja — ha a nemzeti könyvtárat megfosztanák nemzeti jellegétől, hiszen éppen ebben áll legfőbb dicsősége. A magyarok által és Magyarországról írott könyvek azonban a tudományos kutatás számára önmagukban nem elégségesek. Atyáink művei csak tiszteletre méltó töredékek. „Ránk maradt a feladat, hogy lerakjuk a szilárdabb alapokat; nekünk kell a falakat, s a nemzeti tudományos dicsőség egész palotáját felépítenünk.” Ehhez pedig külföldi művek ezreit kell összegyűjtenünk, amiket a régi tudósok önmaguk számára nem tudtak megszerezni.¹²⁷ „Lelkem

legmélyéig meg vagyok győződve arról — írja Horvát — hogy a tudományok művelésében való nagyobb fokú előrehaladáshoz a Széchényi Országos Könyvtár felállításáig a magyaroknak nem a tehetség hiányzott, hanem a bőségesebb segédeszközök, melyek nélkül soha senki sem haladt még előre.¹²⁸ Ugyanezeket a gondolatokat fejtegeti két évtizeddel később is: ahhoz, hogy a könyvtár a nemzet számára minél nagyobb kincs lehessen, elsősorban az szükséges, hogy nemzeti legyen. E tekintetben elragadtuk a pálmát Európa más könyvtárai elől: a gazdag párizsi könyvtárban gyakran hiába keresünk ott megjelent műveket, ezek gyűjtésére nem fordítottak gondot. Emellett azonban óvakodnunk kell attól, hogy egyoldalúan építsük fel kultúránkat. A legkiválóbb elmék alkotásait a világ minden részéből meg kell szereznünk.¹²⁹

A könyvtár kettős — nemzeti és tudományos — céljának szemléletéből Horvát levonta az őt mint könyvtárost illető kövteztetéseket. Jóllehet tisztában volt azzal, hogy a könyvtár végeláthatatlan mennyiségű technikai és adminisztratív munkát követel meg gondozójától, mégis úgy gondolta, hogy a könyvtáros legmagasabb feladata az összegyűjtött műveket tudományosan felhasználni, „életét a nemzeti intézmény nevéhez... méltó tudományos haladás előmozdítására” szentelni.¹³⁰ Ilyen körülmények között a könyvtárőr feladatát súlyosabbnak látta, mint az egyetemi tanárét. A tanár — fejtegette — a tudatlan ifjúságot műveli; a múzeum alkalmazottainak a számukra legkönnyebben hozzáférhető bőséges anyagból a tudósok számára kell új, még nem hallott tudományos igazságokat felfedezniök. Ha a tanárok tíz kompendiumból egy tizenegyediket írnak, feladatuknak megfeleltek; ha a múzeum alkalmazottai nem hoznak napfényre újszólván évről évre új igazságokat, feladatuk elhanyagolásával vádolhatók.¹³¹

A könyvtárosság nemzeti és tudományos jelentőségének felismerése irányította Horvát sokoldalú gyakorlati könyvtári munkáját. Legjelentősebb egész működése alatt folytatott beszerzési tevékenysége, a könyvvásárlásra rendelkezésére álló nem nagy összeg gondos felhasználása mellett a nádor kezdeményezésére a könyvtár birtokába került Kéler-, Jankovich-, Illésházy-, s egyéb gyűjtemények értékelése, átvétele. Az 1826-ig tartó leltározás eredményeképpen készült el a könyvtár első katalógusa, csaknem 23000 műről. Ez az anyag a kutatóknak is rendelkezésére állott; az ő igényeik kielégítése, a látogatók vezetése alkotta Horvát munkájának további részletét. Tudományos munkáját — mint láttuk — szintén könyvtárosi feladatnak tekintette, de közvetlenül könyvtári vonatkozású tudományos tevékenységet is kifejtett: a könyvtár fejlesztése s a tudományos munka megkönnyítése érdekében készítette nagy terjedelmű bibliográfiáit külföldi könyvtárak katalógusairól, s a magyar írók, tudósok életrajzi adatainak gyűjteményét. Ehhez járult a könyvtár, utóbb az egész múzeum meglehetősen nagy írásbeli adminisztrációjának végzése, s alkalmi feladatok, mint a múzeum költöztetése 1838-ban a régi épületekből a Ludoviceumba.¹³²

Egymaga, alkalmi segítőtársakkal, Horvát nem juthatott túl a felmerülő aktuális feladatok megoldásán. Nagyobb tervezetei — a lel-

tározásra és katalogizálásra, a könyvanyag technikai védelmére és elhelyezésére vonatkozólag — nagyjából papíron maradtak. Az alapítás óta nem kis részt az ő tevékenysége nyomán sokszorosára duzzadt könyvanyag korszerű szempontok szerint történő rendezése nem az ő nevéhez fűződik. Az új könyvtár rendezettség, használhatóság és valószínű használat tekintetében ekkor nem kelhetett versenyre az Egyetemi Könyvtár évszázados alapokon működő, nagyobb létszámú munkaerőt foglalkoztató gépezetével.

A hiányosságokért azonban sokkal inkább a kezdet anyagi és szellemi természetű nehézségeit tehetjük felelőssé, mint a sokoldalú elfoglaltsága között ereje teljes megfeszítésével küszködő Horvátot. Könyvtárosi tevékenységét nyugati könyvtáros-kollégáinak tevékenységével összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy ha nem is volt képes a könyvtár új módszerű, gyökeres átalakítását végrehajtani, mint Schrettinger Münchenben,¹³³ ha nem is fejtett ki olyan nagyarányú reformtevékenységet, mint Ridler a bécsi, Robert von Mohl a tübingi egyetemi könyvtárban¹³⁴ — ezt a körülmények sem tették volna lehetővé —, távol állott attól a korában gyakori, legfeltűnőbbben a Grimm-testvérek könyvtárosi tevékenységében megnyilvánuló szemlélettől is, amely szerint a könyvtár a megélhetést biztosító szükséges rossz a tudós számára.¹³⁵ Horvát tudományos és nemzeti feladatainak egy részeként végezte könyvtárosi munkáját, megfelelően a korszaknak, amelynek a Széchényi Könyvtárban elsősorban az anyaggyűjtés korának kellett lennie. Munkájával megszerezte az intézménynek azt a súlyt és tekintélyt, amit ennek sem a magánkezdeményezésből fokozatosan országos jelentőségűvé alakuló jellege, még kevésbé tisztviselői anyagi helyzete nem tudott megadni; — azáltal, hogy kortársainál helyesebben és korábban ismerte fel — ha még korlátozottan is — mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a könyvtár az ország fővárosában, a főváros újarcú értelmisége körében a nemzeti megújulás e döntő szakaszában megragadhat és kibontakoztathat.

*

Hetényi János református lelkész, filozófiai és gazdasági író az Akadémiához 1836-ban, éppen Horvát István országgyűlési kitüntetésének évében benyújtott pályaművében — Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosbulására — így ír:

„Józsefi időkől fogva, Budapest colossalis nagyságban és szinte egyedül áll, felette nagy s jótékony befolyással ízlési fejlődésünkre. Ezen valóban nagyvárosi szellemmel bíró hely, műiparja s kereskedése által meggazdagodván, polgárait önállásúakká, vállalataikban nagyszerűekké; a nőnemet olvasottabbá s annál fogva kellemesb társalkodásúvá alakítván, hatalmasan elváltította az aristocratai szellemet honunkban, mely ez előtt itt is, mint mindenütt, gőgös, polgári méveltséget nem méltányló és feszeskedő volt. Itt majd minden nagyszerű: isméret terjedelmes, ízlés magas, multság az öröklött elsőbbség hagyományától független:

ugyan azért nagy benyomást okozó a falusi nemességre is, melyet e nagy város önkényt magához hódít, legalább télre falai közé édesget; ezzel ennek nyersebb erkölceit simítja, a honi literatura, művészet, jólét, műveltség, szóval nemzeti dicsőség iránt érzékenyebbé, szelidebb érzésekre fogékonyabbá, cosmopolitábbá, kiváltságaihoz ragaszkodásában engedékenyebbé teszi. Itt megismeri a szilárd aristocrata a polgári eredet egyenlőségét, szívére veszi a szenvedő emberiséget; le hagyja magáról korholtatni, kinek szíve van, az úri vad jogokhoz ragaszkodás szennyét, megtanulja becsülni emberben az emberiséget; kezdi átlátni és felvenni a jelenkor szellemét, melly egészen más mint azon sötét századoké, mellyekben hártylevelei készültek; az idő szelidebb geniusát, mellynek iránya: tiszta emberiség, értelmes érzelmi és ízlési magas műveltség.

Olvasván itt a lelkes írók isteni szikrákkal ihletett remekeit, előítéleteitől szabadul, a szellemi és még eddig nem ismert fensőbb gyönyöröket kezdi ismergetni, és megérti, mit tesz Corvin Mátyás fénylakából megmaradt kövön ama fontos kis felirat: »Ingenii voluptatibus.« Így szülte a nagy Athene a fensőbb műveltséget: így terjeszti Paris, London, Washington a társasági nagyszerű szellemet; így hat a nem nagy, de kellemes Drezda a német ízlésre s az őt környező bájvidékre.”¹³⁶

Ebben a jó szemmel megrajzolt összképben könnyű elhelyeznünk Pest-Buda könyvtárait és könyvtárosait. E korszakban a tudományok fejlődésének egyre inkább feltételévé válik a céltudatosan összegyűjtött könyvtár. A polihisztorizmusból szakszerűvé tagolódó tudománynak nagyméretű apparátusra van szüksége; a tudományos módszer megköveteli a tervszerű, széleskörű anyaggyűjtést minden tudományszakban. Ez a szükséges apparátus a könyvek számának elszaporodása folytán ekkor már olyan méretű, hogy az átlagos magángyűjtő lehetőségeit messze meghaladja. Ez a körülmény a tudományos életet már ebben a korszakban a nagyvárosokhoz köti. A vidéken élő tudósok fájoan érzik a könyvtár hiányát, s számosan közülük könyvtár nélkül, vagy kisszámú, ötletszerűen összegyűjtött könyv alapján dolgozva már nem polihisztorok — amint ez a megelőző századokban a csekélyebb tudományos termelés mellett lehetséges volt —, hanem dilettánsok. Vannak ugyan közöttük hasznos, tehetséges, sokoldalú munkásai a kultúrának, de a tudományok fejlődésében nem lehet szerepük. Annak a kornak, amikor Kazinczy Széphalomról irányíthatta egy ország irodalmi életét, már vége; az író, tudós most csak a fővárosban képes a kor színvonalán álló tevékenység kifejtésére, s igényeinek többé-kevésbé megfelelő társadalmi-anyagi helyzetet is csak itt tud magának teremteni.

Ami pedig a Széchényi Könyvtár könyvtárosainak működését illeti: a város és lakói szempontjából ez nem volt közvetlen, s nem terjedt ki minden olyan területre, amelyeken a mai könyvtárosnak mozognia kell. Elégséges volt azonban ahhoz, hogy a vidék lakossága úgy tekintsen erre az intézményre, mint kulturális kincseinek gyűjtőhelyére, kulturális fejlődésének egyik fő biztosítékára. Nemcsak a jól-rosszul végrehajtott kötelempéldány-rendelkezések irányították a figyel-

met erre a pontra; könyvek, régi írások, érmek tulajdonosai önként siettek eddig az országban szétszórtan lappangó kincseik felajánlásával a múzeumot, vele a fővárost és a nemzetet gazdagítani. Pénzbeli adományok, alapítványok, végrendeletek bizonyítják az egész ország erőfeszítését és gondját az új intézmény fenntartásáért, nehézségei leküzdéséért, s országgyűlési vagy országos vármegyei szervezkedés indul egy-egy olyan nagy gyűjtemény megszerzéséért, mint amilyen Jan-koviché, Horvát Istváné vagy a Rádayaké. Ezt a központi jelleget támasztják alá — csekélyebb számuknál fogva kisebb súllyal ugyan — az ország minden részéből a könyvtári, múzeumi alkalmaztatásért befutó kérvények s a nemzeti gyűjtemény segítségét kérő tudományos felvilágosítás-kérések is. S végül: az a vidéki vagy külföldi, aki hosszabb időt tölt Pesten, városnéző programjából nem hagyhatja ki az új gyűjtemények kincseinek megtekintését. A legtöbb külföldi utazó beszámol az új múzeumról, s ha egyesek közülük találnak is kifogásolni valót a gyűjtemények kezelésében, valamennyien átlátják jelentőségüket az ország kulturális fejlődése szempontjából.¹³⁷ Mindezek az utakon keresztül a múzeum már pusztá meglétével hozzájárul a kulturális élet központosulásához és fejlődéséhez.

A könyvtárosság — mint értelmiségi pálya — fejlődése, s ezáltal a fővárosi értelmiség erősödése és gazdagodása tekintetében az eredmény inkább elméleti téren jelentkezett. Ha ugyanis a fő foglalkozású könyvtárosság a gyakorlatban, anyagi okokból, a reformkor nagy részében a főváros két nagy könyvtárának egyikében sem valósult meg, elméletben mégis elismerték e pálya szükségességét és önállóságát; kialakult a könyvtáros sokszereű nemzeti és tudományos feladatairól vallott meggyőződés, s a könyvtárosi állás magas anyagi színvonalának legalább igénye. Nem volt kétséges, hogy a könyvtárosnak a Hetényi által megkövetelt „értelmes érzelmi és izlési magas műveltség” terjesztőjének kell lennie, s hogy hivatásánál fogva „a jelenkor szellemét”, „a polgári eredet egyenlőségét” képviseli mint tudós és mint hivatalnok egyaránt; s nem volt kétséges az sem, hogy e feladatának csak megnyugtató anyagi körülmények között tehet igazán eleget.

Ami a gyakorlatot illeti: itt a körülmények folytán úgyszólván egyedül Horvát István tevékenységét vizsgálhattuk. Megállapíthattuk, hogy Horvát könyvtárossága során is korának ugyanazokat az eszméit tartotta szem előtt, amelyeket mint tudós és mint professzor minden tárgyi tévedése ellenére szolgálni igyekezett: a nemzeti öntudat megszilárdítását, a haza dicsőbbé tételét a tudományok előbbrevitele útján. A könyvtárak céljáról vallott felfogások mögött a XIX. század első felében már évszázados múlt állott: Leibniz elveit a könyvek hasznosságának központi jelentőségéről, s a könyvtárról mint az állam céljainak előmozdítójáról a XVIII. század közepén a könyvtárnak mint a tudomány leghathatósabb támogatójának fogalma váltotta fel, hogy azután ez elvek felvilágosodott-jozefinista alkalmazása után megszülethessék a nemzeti könyvtár nemzeti céljáról Horvát István által megfogalmazott felfogás.¹³⁸ Elveit Horvát elsősorban a könyvtár gyarapítása során

váltotta valóra, s minthogy a könyvtáron belül nem volt megvalósítható a nemzeti tudomány műveléséhez is szükséges külföldi könyvanyag megszerzése, a legnagyobb áldozatok árán hatalmas, részben külföldi könyvekből álló magánkönyvtárat gyűjtött, amely végül ugyancsak a Széchényi Könyvtárat gazdagította. A könyvtárosi szakszerűségnek arra a magas fokára, amelyet a 40-es évek közepétől kezdve az Egyetemi Könyvtár élén álló Toldy Ferenc képviselt, Horvát nem jutott el,¹³⁹ vele szemben a könyvtáros korábbi típusát valósította meg; mégis az ő könyvtárosi és tudósi működése során vált a Széchényi Könyvtár azon intézménnyé, amely a korábbi korszak jozefinista tudományosságától a nemzeti tudomány hídját jelentette a polgári kultúra felé, aminek szolgálatát korszakunk végén mind az Akadémiai, mind az Egyetemi Könyvtár célkitűzései közé iktatta. Horvát működése mintegy szimbolizálja ezt a fejlődést, amelynek során a főváros nemesi jellegű vagy jozefinista hivatalnokaiból megszületett a polgári értelmiség, az ország hivatalainak székhelyéből pedig egy leendő polgári nemzetállam kulturális középpontja.

J E G Y Z E T E K

¹ Országos Levéltár (a továbbiakban OL). A Széchényi-család levéltára. I. k. 9. sz. III. cs. 56. sz. — A javaslatot ismerteti: *Kollányi F.*, A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. I. köt. Bp. 1905 (a továbbiakban: Kollányi, OSzK), 57—58.

² OL, Kancellária levéltára, 1802/2885. — Ismerteti: *Kollányi*, OSzK. 63.

³ *Kollányi*, OSzK. 76.

⁴ *F. Schams*, Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern. Pest 1821 (a továbbiakban: Schams, Pest), 186—187.

⁵ Vö.: *Waldapfel J.*, Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. Bp. 1935. — Széchényi István szerepéről és a fejlődés további állomásairól: *Balla A.*, Budapest szerepe Magyarország történetében. Statisztikai Közlemények 77. köt. 2. sz. 74—91.

⁶ *Schams* szerint — Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen 1822 (a továbbiakban: Schams, Ofen), 370—374 — a helytartótanácsban a főúri-nemesi vezetőkön kívül 236, a kamaránál több, mint 200 tisztviselő működik; ehhez járulnak a kisebb hivatalok alkalmazottai és a városi hivatalnokság.

⁷ Hozzávetőleges számításainkat a következő művek alapján végeztük: *J. Vojdisek*, Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pesth 1822; *J. A. Dorfjinger*, Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth. Pesth 1827.

⁸ *Schams*, Ofen. 370—374. — Uő., Pest. 259—272.

⁹ *Kornis Gy.*, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I. köt. 221, 291.

¹⁰ A reformkori értelmiségre: *Kósa J.*, Magyar rendiség és osztálytársadalom. Magyarságtudomány (1942) 381—390; uő., Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937; *G. Heckenast*, Les roturiers intellectuels en Hongrie 1780—1848. Revue d'histoire comparée (1948) 53—76. — A pesti értelmiség különleges helyzetére vonatkozólag lásd Hetényi Jánosnak dolgozatunk végén idézett megállapításait.

¹¹ A könyvtáros személyére vonatkozó követelmények e korszakbeli legfontosabb összefoglalásai: *F. A. Ebert*, Die Bildung des Bibliothekars. Leipzig 1820; *M. Schrettinger*, Versuch eines vollständigen Lehrbuchs der Bibliothek-Wissenschaft. München 1829, II. köt. 192—196; *Ch. Molbeck*, Ueber Bibliothekswissen-

schaft oder Einrichtung und Verwaltung öffentlicher Bibliotheken. Leipzig 1833; L. A. Constantin, Bibliothéconomie. Paris 1839. — A fejlődés értékelésére: G. Leyh, Aus der älteren Bibliothekspraxis. Aus vierzig Jahren Bibliotheksarbeit. Wiesbaden 1954, 56—71. — A könyvtárosság magyarországi kezdeteire vonatkozólag: V. Windisch É., Fejezet a könyvtárosi pálya magyarországi kialakulásának történetéből. Magyar Könyvszemle (1957).

¹² Schams, Pest. 230. — Uő., Ofen. 318.

¹³ A Széchényi Könyvtár történetét 1820-ig a vonatkozó levéltári anyag bőséges ismertetésével megírta: Kollányi, OSzK. — A továbbiakra vonatkozólag csak egymást követő vázlatos összefoglalások jelentek meg, ezek alapja főként: Mátray G., A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai. Pest 1868. — Tanulmányunk forrása elsősorban a nádori levéltár (OL. Archivum Palatinale, Acta Musei Nationalis; a továbbiakban: AMN). Ezt kiegészíti az Országos Széchényi Könyvtár irattára (a továbbiakban: OSzK. It.); a Nemzeti Múzeum irattára elpusztult. További anyagot nyújtottak az OL egyéb állagai és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzK. Kt.).

¹⁴ Vass B., Horvát István életrajza. Bp. 1895, 35.

¹⁵ OSzK. Kt. Levelestár. 1810. nov. 4.

¹⁶ AMN. 1827/249. Latin.

¹⁷ Horvát levele Csaplovics Jánoshoz: OSzK. Kt. Levelestár. 1828. szept. 24.

¹⁸ OSzK. Kt. Quart. Latin. 2365. 1. k. 112—113. f. Latin.

¹⁹ AMN. 1821/923. Latin.

²⁰ AMN. 1815/1448. — Az eskü szövege a könyvtár hivatali jellegét hangsúlyozza. Horvát 1815-ben letett esküjében azt ígéri, hogy engedelmeskedik a nádor rendelkezéseinek s a múzeumi igazgató utasításainak; hogy az instructióhoz ragaszkodik; végül, azon lesz, hogy a könyvtár állománya rendezetten és hiven megőriztessék.

²¹ Mátray i. m. 44.

²² Minderre: AMN. 1826/450, 1841/2423; OSzK. It. 1833. máj. 4., 1836. júl. 22., 1837. ápr. 17., AMN. 1824/1103, 1826/198, 1828/317.

²³ AMN. 1846/1486. — OSzK. It. 1846. jún. 26.

²⁴ OSzK. It. 1846. febr. 1.

²⁵ Kollányi, OSzK. 84—85, 184, 225, 282.

²⁶ AMN. 1821/157.

²⁷ Uo. 1821/332. — Ekkor azt javasolja, hogy a három ór fizetését emeljék fel 600 ezüst forintra, kiegészítve 250 forint lakáspénzzel. Így az örök fizetése elérné az egyetemi könyvtári színvonalat, s ugyanazt a teljesítményt lehetne tőlük megkövetelni, mint az egyetemi könyvtárosoktól: délelőtti és délutáni munkaidőt, pontos, rendszeres munkát.

²⁸ A drágasági pótlékok rendszerére a Habsburg-birodalomban: I. Beidtel, Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740—1848. Hrsg. von Alfons Huber. II. köt. (1792—1848). Innsbruck 1898, 353. — Egyébként a hivatalnokok 1818-tól kezdve általában ezüst pénzben kaptak fizetést (uo. II. köt. 256).

²⁹ OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 3. 1824. nov. 2-i kérvény.

³⁰ AMN. 1824/1260.

³¹ Officiosa Relatio de statu Musei Nationalis Hungarici. OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 3.

³² Relatio Deputationis Regnicolaris... pro revisione fundorum regnicolarium exmissae. 1827. márc. 7. OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 5.

³³ AMN. 1824/1191.

³⁴ Uo. 1827/367; 1828/1421.

³⁵ Uo. 1827/1281.

³⁶ Uo. 1831/1770, 2640. — Mátray i. m. 34.

³⁷ Ahhoz, hogy e fizetések vásárlóértékét is meghatározhassuk, ártörténeti kutatásaink eddigi eredményei sajnos elégtelenek. A nagybani árakat feltüntető árjegyzékek nem nyújtanak biztos támpontot egy magánháztartás kiadásainak meghatározásához.

- ³⁸ *Beidtel* i. m. II. köt. 197—198.
- ³⁹ A tisztviselők fizetésére vonatkozólag publikált anyagot nem találtunk. Adatainkat egy 1835-ben készült kimutatásból vettük (OL. Helytartótanács levéltára. Departamentum Gremiale Exactorale, 1835. I. kútfő 25. tétel), amely egy fizetésemelési tervezet kapcsán készült, tehát nyilvánvalóan a 20-as évekre visszamenő állapotokat tükröz.
- ⁴⁰ *Szentpétery I.*, A bölcsészettudományi kar története 1635—1935. A kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. köt. Bp. 1935, 217, 242—244.
- ⁴¹ *Tóth A.*, A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956, 261. A két beosztott könyvtárőr 700 és 600 forint fizetést kap. — Pest város tisztviselőire vonatkozó adatok: *ifj. Palugyay I.*, Megye-rendszer hajdan és most. Pest 1847, IV. köt. 94—95.
- ⁴² AMN. 1828/317. — 1843-ban készült emlékiratában írja Horvát, hogy a múzeum tőkéjének csekély volta miatt „nagy ínség hárult a fokónként szaporított tisztviselőkre, kik a drágaság miatt is nyomorult fizetések mellett majd az éhen halással küzdöttek. Innend köz elégedetlenség s más rút baj következett, inkább elhallgatandó, mint kimondandó.” Magyar Könyvszemle (1887) 230—231. A célzás valószínűleg Miller üzenleire vonatkozik, bár ugyanezen irat más helyén Horvát Strázsayt is „tolvajság”-gal vádolja.
- ⁴³ AMN. 1822/1073; 1828/317. — Hasonlóan ír Horvát 1826. ápr. 8-i felterjesztésében is: Uo. 1826/355.
- ⁴⁴ Uo. 1828/317.
- ⁴⁵ *Vass* i. m. 167—170.
- ⁴⁶ Horvát felterjesztés-fogalmazványa a nádorhoz: OSzK. It. 1827. Befejezetlen. — *Mátvay G.*, Emlékbeszéd Horvát István fölött. Pest 1847.
- ⁴⁷ Fent idézett 1827. évi felterjesztés.
- ⁴⁸ *Vass* i. m. 330—333.
- ⁴⁹ AMN. 1827/249.
- ⁵⁰ *Vass* i. m. 471—472.
- ⁵¹ Országgyűlési Tudósítások (1836). jan. 30. (Kerületi ülés) — Emellett: Kiss Ferenc és Farkas György levelei Horváthoz: OSzK. Kt. Levelestár; OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 18. fasc. F. N° 3. — Az esemény lefolyását ismerteti *Vass* i. m. 473—479. — A nádor utasítása az összeg kifizetésére: AMN. 1836/929, 1703.
- ⁵² OSzK. Kt. Fol. Hung. 1200. I. k. 16—17. f. — Uo. 161—163. f.
- ⁵³ AMN. 1841/806, 1315.
- ⁵⁴ OSzK. It. 1847. ápr. 29.
- ⁵⁵ AMN. 1847/531.
- ⁵⁶ Uo. 1822/483.
- ⁵⁷ Uo. 1830/128; 1831/434; 1840/984; 1841/150; 1843/1801; 1844/1187; 1244; 1845/1192.
- ⁵⁸ Uo. 1838/310. Ugyanakkor a szolgák 100—100 forint segélyt is kapnak; a régiség- és természettudományi tár szolgájának lakását az árvíz teszi tönkre; a könyvtári szolgálta társait s az odamenekült mintegy 60 személyt látja el élelemmel az árvíz napjaiban.
- ⁵⁹ OL. Helytartótanács levéltára. Departamentum Gremiale Exactorale. 1835. I. kútfő, 25. tétel.
- ⁶⁰ *Beidtel* i. m. II. köt. 257—258.
- ⁶¹ AMN. 1816/1933.
- ⁶² Uo. 1823/1130; 1826/531.
- ⁶³ Uo. 1837/950.
- ⁶⁴ Schedius levele Horváthoz: OSzK. Kt. Quart. Lat. 1426. 3. k.
- ⁶⁵ AMN. 1831/1376, 1380, 2458.
- ⁶⁶ Uo. 1838/2427.
- ⁶⁷ Uo. 1818/441. — Miller levele Horváthoz (1819. jan. 19.): OSzK. Kt. Levelestár. — Horvát jelentései: AMN. 1831/2670; 1836/1604, 1666.
- ⁶⁸ Kiss Ferenc levele Horváthoz (1836. jan. 6.): OSzK. Kt. Levelestár.

⁶⁹ AMN. 1822/95, 475.

⁷⁰ Schedius érdekesebb kérdései: Mi a különbség bibliográfia és irodalomtörténet között; a nyilvános könyvtárakban alkalmazandó elvek; kérdések a historia literaria és a történetírás magyarországi helyzetét illetőleg; a tudományos intézményekről általában és hazánkban; a magyar nyelv és irodalom korszakairól (AMN. 1822/799).

⁷¹ Valamennyi kérdés és a concursusra vonatkozó egyéb iratok: AMN. 1822/799.

⁷² Officiosa relatio de statu Musei Nationalis Hungarici. OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 3. — Az Acta Musei Nationalisnak mindössze egy kötete jelent meg, 1818-ban, Miller gondozásában; a 2. kötet kéziratban maradt.

⁷³ AMN. 1826/355.

⁷⁴ Uo. 1828/317. — Vö. még: AMN. 1826/355.

⁷⁵ Uo. 1822/1073.

⁷⁶ Kinevezésének körülményeire: *Kollányi*, OSzK. 363—364; AMN. 1816/1000; Kovachich Márton György levele Millerhez (1816. aug. 4.): OSzK Kt. Levelestár. Lemondására: OSzK. Kt. Quart. Lat. 2365. 1. k. 112—113. f., 2. k. 6—7. f., 24—25. f., 54—57. f.; AMN. 1821/923. — Kovachichnak csak 1825-ben sikerült ismét elhelyezkednie mint tiszteletbeli kancelláriai fogalmazónak.

⁷⁷ Mócsy levele Millerhez (1815. júl. 20.): OSzK. Kt. Quart. Lat. 781. 14. k. 78—79. f. A fővárosba jutás fontosságát hangsúlyozza Freyberger György vidéki plébános is Millerhez 1815. ápr. 5-én írt, hasonló kérelmet tartalmazó levelében: „Me honestam habere conditionem, amore nihilominus literarum, quarum, vel ex ipso commercio virorum literatorum in urbe longe maior, ac ruri est usus, ductus, merus linquere urbemve petere velle non diffiteor . . .” (Uo. 14. k. 42—43. f.)

⁷⁸ AMN. 1821/1025.

⁷⁹ Uo. 1821/1128, 1129, 1130.

⁸⁰ Uo. 1821/1146. Latin. — Korábbi jelentkezései: OSzK. Kt. Quart. Lat. 2364. 2. k. 17. f., és levele Horvát Istvánhoz (1820. máj. 26.): Uo. Levelestár.

⁸¹ AMN. 1821/1196.

⁸² Uo. 1822/214.

⁸³ *Kornis* i. m. I. köt. 292—293. — *Szentpétery* i. m. 238—239.

⁸⁴ *W. Deetjen*, Eine Bibliothekarprüfung des achtzehnten Jahrhunderts. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1928) 302—305 (Weimarban). — *A. Jesinger*, Eine Wiener Bibliotheksprüfung im Zeichen Göttingens. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1928) 567—584. — A Széchényi Könyvtár irnoki állását, úgy lát-szik, még 1865-ben is vizsga alapján töltik be, legalábbis a latin, magyar, német nyelvből vizsgáztatnak. OL. Széchényi-család levéltára. I. k. 13. sz. II. cs. 145. sz.

⁸⁵ AMN. 1822/832, 994.

⁸⁶ A dolgozatok és bírálataik: AMN. 1822/994. — Ugyanekkor vizsgázik Frivaldszky Imre a természettudományi segédőri állás elnyeréséért, akit sikerült dolgozatai alapján a nádor azonnal ki is nevez.

⁸⁷ AMN. 1822/1073. — A javaslat más fogalmazványa: OSzK. It. 1822. Horvát véleménye érdekesen mutatja be elvi követelményei alkalmazását: Máj tudásán még az iskola porát érzi; a kancellistai állást elnyerhetné, de az adjunktusnak szilárdabb ismeretekkel kell rendelkeznie. Ivichich érett korú férfi, aki gyűjteményei, érdeklődése alapján inkább természettudományi tári szolgálatra lenne alkalmas; tudományos munkásságot soha nem fejtett ki. Mócsy Elek ugyancsak szorgalmas gyűjtő, de mivel fiatalon tanítóskodni kényszerült, nem tudta megszerezni a szükséges tudományos erudíciót. Ha természetes vonzalma a tudományokhoz kulturális képzettség nélkül is elismerést és ösztönzést érdemel: legfeljebb a kancellistai állást tölthetné be. Mokry kiválóan képzett a klasszikus tudományok és az egyháztörténet területén, de magyar vonatkozású dolgokkal soha nem foglalkozott. Ha a könyvtár nagyobb létszámú személyzetet foglalkoztatna, s ha az intézmény célja nem „a hazai dolgok megvilágítása” volna, Mokry megérdemelné az alkalmazást. — Döbrentei a költészet és a drámai művészet terén sikerrel fáradozik, a tudományokat azonban soha nem művelte. Ha felállítanák a Nemzeti Színházat: élére Döbrenteiben kiváló igazgatót találnának.

- ⁸⁸ AMN. 1825/678.
⁸⁹ Uo. 1826/355.
⁹⁰ Uo. 1826/823. — OSzK. It. 1826. nov. 2.
⁹¹ AMN. 1827/511.
⁹² Uo. 1827/1284.
⁹³ Uo. 1826/945. — OSzK. Kt. Levelestár. 1826. dec. 20.
⁹⁴ AMN. 1829/1241. — Pázmány Zsigmond jurátus később benyújtott folyamodványa úgy látszik elkerülte Horvát figyelmét. (OSzK. It. 1828. jan. 22.)
⁹⁵ Kérvényét közli: *Várnai P.*, Egy magyar muzsikusa a reformkorban. Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenetudományi tanulmányok. 2. Bp. 1954, 249—250.
⁹⁶ Uo. 256.
⁹⁷ Bizonyítvány működéséről: OSzK. It. 1844. okt. 19. — Kinevezésével kapcsolatos iratok: AMN. 1846/1486; OSzK. It. 1846. jún. 26. és júl. 1.
⁹⁸ A szolga hivatali esküjét feladatainak felsorolásával lásd: OSzK. It. 1830. és 1846.
⁹⁹ *Kollányi*, OSzK. 86.
¹⁰⁰ Uo. 193.
¹⁰¹ AMN. 1822/389.
¹⁰² Uo. 1831/2418.
¹⁰³ Uo. 1835/396.
¹⁰⁴ Uo. 1838/310.
¹⁰⁵ Uo. 1837/935.
¹⁰⁶ *Kollányi F.*, Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum. Bp. 1910, 110.
¹⁰⁷ Kubinyi Horváthoz: OSzK. It. 1845. ápr. 6.
¹⁰⁸ OSzK. It. 1846. jan. 8.
¹⁰⁹ AMN. 1845/2289; 1846/289, 321, 463.
¹¹⁰ A korszak végén a múzeumi állásra jelentkezők száma megnő. A régiségtári őri állás meghirdetése után 1841 és 1845 között negyvennél több kérvényt adnak be akár a régiségtárban, akár más gyűjteményben történő alkalmaztatásért. Még nagyobb a szolgálai, kapusi stb. állásokra jelentkezők száma, és azoké, akik minden feltétel nélkül valami szolgálatot (servitium quodpiam) keresnek a múzeumnál. (AMN. 1841—1845.)
¹¹¹ Részletes életrajza művei ismertetésével: *Vass i. m.* — Méltatásához lásd még: *Horvát Á.*, Adalék irodalmunk történetéhez. Századok (1879) 88—93; *Erdélyi P.*, Horvát István. Egyetemes Philológiai Közöny (1895) 700—709.
¹¹² Az idézetek a tanulmány 3, 5, 62—63. lapjairól valók. A mű két kidolgozásban elkészített kézírata és a sorsára vonatkozó megjegyzések: OSzK. Kt. Quart. Hung. 469. — Jellemző, hogy a túlnyomóan német polgárság milyen nagy megbecsüléssel fogadja a magyar nyelven írott munkát. Horvát a továbbiakban is szeretett volna foglalkozni a főváros történetével, amint „Adversaria pro concinnanda historia Civitatum Budensis et Pestiensis” c., 1823-ban kezdett, de félbenmaradt adatgyűjtése mutatja. (OSzK. Kt. Quart. Lat. 1321.)
¹¹³ Horvát István 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum könyvtáráról. Magyar Könyvszemle (1887) 224.
¹¹⁴ Miller kísérleteire: *Kollányi*, OSzK. 262, 283—284, 293, 324—325, 343; továbbá Horvát levele Ferenczy Jánoshoz (1807. nov. 6.) és Miller levele Horvát-hoz (1813. aug. 1.): OSzK. Kt. Levelestár. — Horvát 1805. évi naplórészlete az akkori könyvtárosokról: Magyar Könyvszemle (1957) 146.
¹¹⁵ Az állásbetöltés kérdésére vonatkozólag lásd Horvát és Ferenczy levelezését: OSzK. Kt. Levelestár. — Horvát írja Ferenczyhez Vázból 1808. aug. 8-án, hogy Miller több ízben ígért neki hivatalt. „E’ volna hajlandósággal leginkább megegyező: de ez egyszer s mind a tölem legmesszebb fekvő és legbizonytalanabb is.” — Ferenczy Horváthoz, 1811. jan. 14.: „A Hazának akarsz egyenesen elméddel élni. Áldjon meg Árpád késő maradéka! szívemből ohajtom, érd el tzeledat, a’ mi ha mennél előbb megtörténnék, bőrömből ki ugranék. Vedd körül Millerust, talán el süil valami; de mi, szeretném tudnom. Quo titulo volnál a Museum mellett szükséges a Németeknek? írd meg.” Végül Ferenczy, 1816. jan. 18.: Horvát elérte

a haza dicsőségére szentelt célját, a haza benne „díszé védőjét és ékesítőjét fogja látni”. — A kinevezéssel kapcsolatos iratváltásokat ismerteti: *Kollányi*, OSzK. 341—344, 348—349. — Vö. még Miller levelét Horváthoz (OSzK. Kt. Levelestár), 1815. jún. 21. és dec. 9. és Horvát levelét Millerhez, 1815. júl. 10. (uo. Quart. Lat. 781. 14. k. 74—75. f.). — A kinevező okirat: AMN. 1815/1448. — Érdekes, Horvát éppen a könyvtárőri kinevezés időpontjában gondolkodik azon, hogy visszavonul nemrég szerzett kicsiny birtokaira, hogy itt csak a tudománynak éljen. „Az új hivatal — írja Horvát Endréhez — tzélaimat egészen megváltoztatta. Viszem azt, míg úgy, mint hazafiúhoz és betsületes emberhez illik, vihetem: de egy perzentésig sem tovább.” 1815. dec. 14. OSzK. Kt. Levelestár.

¹¹⁶ AMN. 1818/441.

¹¹⁷ *Kollányi*, OSzK. 427—430. — Lásd még Miller leveleit Horváthoz (1818. ápr. 6., 1819. jan. 15. és 19.): OSzK. Kt. Levelestár; Horvát választát (1818. ápr. 6.); uo. Quart. Lat. 781. 15. k. 9—10. f. — A soproni könyvtár ügyét bőségesen ismerteti: *Kollányi*, OSzK. 398—422, 433—436, 441—443, 451—457. — Vö. még Horvát levelét Privitzer Alajos elnöki titkárhoz (1819. jan. 20.): Náadori titkos levéltár. 1819. Epistolae officiosae. X.

¹¹⁸ *Kollányi*, OSzK. 426—430, 438—441. oldalakon ismerteti az idevágó levelezést. Lásd még Horvát felterjesztésfogalmazványát a nádorhoz: OSzK. It. 1827 (befejezetlen); végül: *Mátray G.*, Emlékbeszéd . . .

¹¹⁹ *V. Windisch É.*, Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó éveit és az Országos Széchényi Könyvtár. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1958. Bp. 1959, 349—368.

¹²⁰ Horvát és az Akadémia viszonyát részletesen ismerteti: *Kollányi*, Az Akadémia . . . 91—111. — A kortársak Horvátra vonatkozó írásait összeállítja: *Vass i. m.* 497—503. — Lásd még: *Thallóczy L.*, Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844—1849. Bp. 1882, 29—34.

¹²¹ OSzK. Kt. Fol. Hung. 1200. 1. k. 1—2. f.

¹²² Noszlopy Antal visszaemlékezései. Századok (1953) 329.

¹²³ *Eötvös J.*, Horváth [!] István. Megjelent először: Pesti Hírlap (1846) jún. 21., később: Báró Eötvös József Összes munkái. XII. Tanulmányok. 239.

¹²⁴ Horvát Árpád feljegyzése, és Horvát István végrendelete végrehajtóinak nyilatkozata (1846. aug. 16.): OSzK. It. 1846.

¹²⁵ Planum technicae coordinationis Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici. OSzK. It. 1841.

¹²⁶ Horvát könyvtárának halála után készített jegyzéke nem teljes (OSzK. Kt. Fol. Hung. 1806). A Széchényi Könyvtár azonban „Horvát István könyvtárából” feliratú pecséttel látta el könyvtára darabjait, s ebből tudtuk némileg rekonstruálni Horvát könyvtártani gyűjteményét.

¹²⁷ Horvát Millerhez (1819. jún. 21.): OSzK. It. 1819. Latin.

¹²⁸ 1819. jan. 13-i jelentés: Uo. Latin.

¹²⁹ Horvát: Planum technicae coordinationis . . . OSzK. It. 1841. máj. 6.

¹³⁰ AMN. 1826/355. Latin.

¹³¹ Uo. 1822/1073.

¹³² Horvát könyvtári munkáját részletesen ismertettük Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban című (Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1957. Bp. 1958, 249—282) tanulmányunkban.

¹³³ Schrettinger szerepére: *A. Hilsenbeck*, Martin Schrettinger und die Aufstellung in der Königlichen Hof- und Staatsbibliothek München. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1914) 407—433.

¹³⁴ Ridlerről: *A. Jesinger*, Die Universitätsbibliothek Wien. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1926) 453—454. — Mohrlól: *K. Geiger*, Robert von Mohl als Vorstand der Tübinger Universitäts-Bibliothek (1836—1844). Zentralblatt für Bibliothekswesen (1900) 161—191.

¹³⁵ *L. Zoepf*, Die Brüder Grimm, als Bibliothekare. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1928) 123—137.

¹³⁶ *Helényi J.*, Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosulására. Budán 1841, 211—212.

¹³⁷ Lásd különösen: *R. Bright, Travels from Vienna. Edinburgh 1818, 253—254; Paget útleírásának 1842. évi német fordítása, I. köt. 195; Miss Pardoe művének ugyancsak német fordítása, 2. rész, 154—155. — De megemlíti a múzeumot többek között Wilhelm Horn, Berlinben 1831-ben megjelent művében, és a Letters from the Danube (London 1847) írója is.*

¹³⁸ A könyvtárak céljáról vallott nézetek fejlődésére: *K. Schottenloher, Bücher bewegten die Welt. Stuttgart 1952, II. köt. 328—329, 366, 379.*

¹³⁹ *Tóth* i. m. 250—267.

É. V. Windisch

LES BIBLIOTHÉCAIRES DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI PENDANT L'ÈRE DES RÉFORMES

(Contribution au sujet de la formation de la classe intellectuelle dans les villes de Pest et Bude)

En guise d'introduction, l'étude passe en revue le développement au cours duquel — à partir de la fin du 18e jusqu'au milieu du 19e siècles — les villes de Pest et Bude sont devenues le centre culturel de la Hongrie et comme résultat duquel la classe intellectuelle a augmenté en nombre et en importance. L'une des étapes les plus importantes de ce développement était la fondation, en 1802, de la Bibliothèque Széchényi — Bibliothèque Nationale Hongroise —, puis la création, quelques années plus tard, du Musée National Hongrois, avec la collection d'antiquités et d'histoire naturelle. Les bibliothécaires de cette nouvelle institution formaient un groupe nouveau, spécial de la classe intellectuelle de ces deux villes, classe qui était en état de prendre corps et était destinée à diriger la vie culturelle de la Hongrie. Les bibliothécaires de la Bibliothèque de l'Université dont l'histoire remonte à plusieurs centaines d'années et qui fut transférée (avec l'Université elle-même) à Bude, respectivement (plus tard) à Pest, étaient recrutés pour la plupart parmi les membres du corps enseignant de cette université, de même que leurs fonctions consistaient à prêter assistance à l'enseignement universitaire. Les nouveaux bibliothécaires étaient en même temps les premiers protagonistes titulaires de la culture nationale en gestation. À part cela, il leur incombait d'autres tâches d'une perspective plus large, et cela en raison du caractère national de la bibliothèque. Étant donné que la Hongrie d'alors vivait sous un régime féodal et qu'elle a perdu son indépendance nationale, le problème central de l'époque était la réalisation de la transformation nationale et bourgeoise. La lutte à double face se déroulait dans les années vingt et trente primordialement sur le terrain culturel, et la tâche incombant à la bibliothèque nationale était d'assurer les bases du développement des sciences nationales ainsi que de servir, d'une façon indirecte, l'évolution par voie du renforcement de la ligne nationale.

La vie et les fonctions des bibliothécaires qui étaient actifs pendant l'ère des réformes (1825—1848) sont traitées en trois groupes de questions. L'étude analyse la situation sociale et économique des bibliothécaires; les exigences professionnelles élevées à leur égard sont étudiées, et, finalement, l'auteur s'occupe de la personnalité et du travail des bibliothécaires.

Les conditions matérielles du travail scientifique étaient très défavorables en Hongrie. Excepté l'Université, il n'y avait pas d'institutions garantissant une subsistance convenable, et l'appréciation sociale des érudits était également modeste. Pendant l'ère des réformes, la situation des bibliothécaires et muséologues représentait une certaine amélioration qui était en grande partie due au fait que ces fonctions devenaient dans un certain sens des fonctions publiques, par conséquent, les titulaires n'étaient pas seulement des hommes de sciences, mais des fonctionnaires également.

Néanmoins, cette considération ne se manifeste pas suffisamment dans les émoluments des bibliothécaires, des employés du musée ainsi que des huissiers; tous ces traitements sont bien inférieurs à ceux des fonctionnaires publiques de l'époque. Leur situation s'empire encore en conséquence de la dévalorisation de l'année 1811 et de la vie chère qui se manifeste de temps en temps. Ce n'est qu'en 1831 qu'ils obtiennent une augmentation de 100 % qui était valable en principe pour la durée des prix élevés, mais qui restait en vigueur jusqu'à la fin de l'époque en question.

Il n'y avait, toutefois, qu'un seul cas où l'estime sérieuse du point de vue de la société fut exprimée par les émoluments, notamment, pour le conservateur de la bibliothèque, István Horvát, des honoraires spéciaux ont été accordés par la diète. Il est entendu que dans l'espèce il s'agissait seulement de la reconnaissance du mérite individuel et l'on n'est pas encore arrivé à l'appréciation sociale, matérielle et systématique du travail des bibliothécaires.

La deuxième partie de l'étude s'occupe des questions professionnelles de cette carrière telles qu'elles se présentaient alors ainsi que des exigences professionnelles qu'on a élevées dans son temps à l'égard des bibliothécaires. Conformément à l'état d'esprit de l'époque, on a exigé des bibliothécaires de Bude resp. de Pest d'être en possession d'une culture plus ou moins universelle. Cette attitude ressort des déclarations y relatives faites I. Horvát en 1822 où il se révèle comme un partisan des standards élevés. La même conception se manifeste dans le fait qu'à une compétition pour l'obtention d'un poste de bibliothécaire, l'unique candidat était astreint à passer l'examen dans cinq branches scientifiques. L'étude expose comment la compétition s'est déroulée ainsi que les demandes faites auprès du palatin par les personnes — appartenant toutes aux couches intellectuelles — afin d'obtenir le poste de bibliothécaire. Les requêtes expriment en même temps le désir de beaucoup de membres de la classe intellectuelle habitant le pays d'être transférés à Bude ou Pest; il devient manifeste que la bibliothèque et le musée ont largement contribué à ce que ces deux villes deviennent de plus en plus la métropole de la centralisation scientifique.

Finalement, l'étude s'occupe de la carrière de bibliothécaire de I. Horvát, conservateur de la Bibliothèque Széchényi pendant l'ère des réformes. Horvát est l'érudit qui jouait le rôle le plus marquant dans les villes de Pest et Bude pendant l'ère que nous tâchons de caractériser, l'érudit dont les activités comme organisateur de la vie scientifique ont grandement facilité la transformation de ces deux villes en un centre culturel. Comme savant, Horvát est le représentant classique des tendances nationalistes et romantiques; le ressort fortement remonté de ses activités est son nationalisme qui l'a quelquefois induit en erreurs importantes dans le domaine de la préhistoire. Comme professeur à l'université, il était l'éducateur le plus efficace de la classe intellectuelle de la révolution de 1848—1849 et de la guerre d'indépendance. Comme bibliothécaire, il a travaillé en connaissance de la littérature spéciale de cette branche et il était pleinement conscient de l'importance nationale et scientifique de la nouvelle institution. Dans sa conception, la destination de la bibliothèque était non seulement le collectionnement du matériel ayant trait aux problèmes nationaux, mais aussi l'utilisation scientifique de ce matériel. Le résultat des activités pratiques de Horvát se manifestait surtout dans l'augmentation considérable de l'ensemble des livres.

En résumé, il est à constater qu'au cours de l'ère des réformes c'était les bibliothécaires de la Bibliothèque Széchényi — et en premier lieu István Horvát — qui ont jeté les fondements à l'appréciation matérielle et sociale d'un nouveau groupe de la classe intellectuelle de la capitale, groupe dont l'occupation principale était la carrière de bibliothécaire. C'était eux qui — les premiers en Hongrie — ont esquissé les contours de cette carrière, tout en assignant aux titulaires une place dans le camp de la couche intellectuelle qui commençait à se différencier; finalement, par leur travail de bibliothécaire, ils se sont efforcés d'assurer que la Bibliothèque Széchényi pût devenir l'appui et le soutien de la science nationale qui était en état de formation. Par toutes ces activités, ils ont prêté assistance au processus moyennant lequel les villes de Pest et Bude sont devenues un centre culturel et ce processus s'est déroulé justement à cette époque.

BARTA ISTVÁN

Az 1831. évi pesti koleramozgalom

Az 1831. évi nyár nagy jelentőségű eseményeinek véres bevezetője, a július 17-i pesti megmozdulás tényszerűen eléggé ismeretes már a történetírás előtt. Eltekintve a korábbi, jobbára visszaemlékezéseken alapuló leírásoktól,¹ a Tanulmányok Budapest múltjából lapjain is jelent már meg róla szakszerű, levéltári anyag felhasználásával készült dolgozat.² E munkákban azonban a pesti munkásság első harcos jelentkezése ugyanabban a megítélésben részesül, mint a parasztság nem sokkal később elkövetkező, országot rengető felkelése: a munkátlan csőcselék értelmetlen, szükségtelen, kártékony megmozdulásává torzul, amelynek egyetlen célja a fosztogatás, a zavarosban halászás, a részegeskedés és a pusztító ösztönök kiélése, s amelynek résztvevőit csak jól megérdemelt sorsuk éri el a katonaság sortüze és a pesti vegyes bíróság ítélőszéke előtt. Ha a mozgalom tényeinek vizsgálatát csak egyetlen nap eseményeire és egyetlen forráscsoportra korlátozzuk,³ akkor valóban könnyen tekinthetjük sajnálatos véletlennek a mozgalom kitörését, arra azonban még a történetíró polgári szemlélete sem elegendő indok, hogy akár ebben a mozzanatban, akár a korszak egyéb paraszti és plebejus megmozdulásaiban ne lássa meg annak a belső társadalmi erjedésnek egyik tünetét, amely éppen a polgári fejlődés előtt elzárt utat feszegeti. A bomló feudalizmus viszonyai között jelentkező népi megmozdulások alapvetően előremutató vonásait a polgári társadalom történetírása is csak fejlődésének utolsó, hanyatló szakaszában veheti tagadásba, akkor, amikor saját ingadozó rendjének védelmében mindenfajta forradalmi megmozdulást elítél. A marxista történelemszemlélet nem ismeri el a véletlen szerepét a történelmi folyamatok alakulásában, s nem tekinti véletlennek az 1831. július 17-i pesti epizódot sem. Igazi, bár korlátozott jelentőségét pedig azzal igyekszik megállapítani, hogy nem körülményeiből kiszakítva vizsgálja, hanem időben és térben a maga helyére teszi: behelyezi a polgári forradalom felé haladó fejlődés folyamatába, s megkeresi helyét, összefüggéseit a bomló feudalizmus társadalmának egyéb, az adott időpontban érvényesülő jelenségei sorában.⁴

Ilyen perspektívából szemlélve a pesti koleramozgalom, különösen azonban a felvidéki nagy parasztfelkelés a forradalom irányába elinduló fejlődés első, kezdeti hullámának tetőzését jelenti Magyarországon. A folyamat, amely Magyarországon is mozgásba hozta a válto-